

KÖZLEMÉNYEK

A Pray-kódex egy kevésbé ismert beszéde. A nagy jezsuita történészről, Pray Györgyről elnevezett kódexben fennmaradt *Halotti beszéd* és a hozzá tartozó *Intelmek* több mint két évszázada foglalkoztatja tudásainkat. A beszédet ihlető latin szermóról Balázs János írt legutóbb terjedelmes tanulmányt.¹ A kódex a fentiekben kívül tartalmaz egy másik latin beszédet is, melyre liturgiátörténészeinken kívül eddig senki sem figyelt fel.

A kérdéses beszéd a *Pray-kódex* egészének másolásánál² későbbi; Bartoniek Emma,³ majd Radó Polikárp⁴ írását a 13. századra datálta. A kódex ún. „kis szakramentárium” részében a 142. fólió rectójáról az eredeti szöveget levakarták, s helyére egy, a „Domine si fuisses hic” szentírási szakasz kapcsán a purgatórium tanát tárgyaló beszédet másoltak.

Előtte a f. 141r–v-n Szent Kolombán apát és Szent Borbála miséjéhez található 3–3 saját könyörgés. Szent Kolombán apát miséjének itt lévő szövegei ebben a formában nem lelhetők föl a legnevezetesebb szakramentáriumokban.⁵ Az egyik veronai *Sacramentarium Gregorianum*ban lévő Szent Zénó-mise könyörgéseinek átírásával állunk szemben.⁶ A Szent Borbálát tisztelő orációk kiadott forrása a *Sankt-Galleni Szakramentárium*.⁷

Utána a f. 142v-n Szent Zsigmond és társai miséjének áldozás utáni könyörgését olvassuk, forrása jelenleg ismeretlen, minden valószínűség szerint az előzőhöz hasonlóan eredetileg más szent vagy szentek tiszteletére írt szöveg adaptálásával állunk szemben. Következésképpen a 142. f. rectóján Szent Zsigmond és társai miséjének 1. és 2. könyörgése lehetett, valamint még egy szent három saját könyörgése. Egy fólión hat közepes terjedelmű könyörgés található. Az ún. kis szakramentárium szentjei Adalberttól (f. 137r) Borbáláig (f. 141v) naptári sorrendet követnek, míg utánuk a f. 142v-n Zsigmond és társai (május 1.), Severius és Severianus (november 8.), valamint Wolfgang (október 7.) nem követik azt. Ezért nem lehet arra következtetni, melyik szent tiszteletére imádkozott könyörgések tűntek el a „rasura” folytán. Annyit mégis elmondhatunk: a kivakarást végző személy nem tartotta olyan fontosnak Szent Zsigmond tiszteletét, hogy miséjét érintetlenül hagyja. Nyugodtan föl lehet tételezni: az illető helynyerő műveletének végzése előtt szemügyre vette a kis szakramentárium szövegeit és fontolgatta, melyik oldalt áldozza föl. Ha az utolsó oldalt választotta volna, akkor ezt figyelmen kívül hagyhatnánk. De mert nem így történt, joggal feltételezhetjük, választásának volt jelentősége. Szent Zsigmond ereklyéi 1354-ben kerültek a prágai székesegyházba, és közép-európai kultusza ekkor lendült fel.⁸ Bár a szóban forgó beszéd írásának a 13. századra történő datálása korainak tűnik,⁹ mindenesetre biztos, hogy a f. 142r levakarása a

¹ BALÁZS János: *Magyar deáksg.* Bp. 1980. 451–486.

² MEZEY László: *A Pray-kódex keletkezésének problémái* = MKsz 1971. 1–24.

³ BARTONIEK Emma: *Codices latini medii aevi.* Bp. 1940. 5.

⁴ P. RADÓ: *Libri liturgici manuscripti* . . . Bp. 1974. 44.

⁵ Angouleme-i szakramentárium, Bergamói szakramentárium, Fuldai szakramentárium, Sankt-Galleni szakramentárium, *Sacramentarium Gelasianum*, *Sacramentarium Gregorianum*.

⁶ Verona LXXXVI.

⁷ MOHLBERG, L. C.: *Das Frankische Sacramentarium Gelasianum in alamannischer Ueberlieferung* Münster-W. 1939.

⁸ *Leakon für Theologie und Kirche*, IX. 748.

⁹ Mr. Jean Vezin a 14. század első évtizedeire datálja.

„translatio” előtt történt. A kódex a 13. század derekától már Pozsonyban volt,¹⁰ s a 14. század közepétől Prágában kibontakozott kultusz minden bizonnyal itt is éreztette hatását.

A szóban forgó szöveget Kniewald Károly eredetileg Szűz Mária kis officiumának vélte. Bartoniek Emma közölte az incipitet és explicitet,¹¹ de tovább nem foglalkozott vele. Kühár Flóris volt az első, aki az egész beszédet elolvasta, ám szövegét ő sem tartotta közlésre érdemesnek. Ugyanakkor azt bizonygatta, hogy szerzőjét Bernát spalatói érsekben (1199–1217) kell keresni.¹² Főnmaradt egy megjegyzés Bernátról: „composuit etiam librum sermorum”¹³. Tudjuk még, hogy a somogyvári apátságának néhány éven keresztül (1204–1210) kommandátora volt. A *Pray-kódex* pedig 1203-tól 1216-ig Somogyvárott tartózkodhatott, a kis szakramentárium végén található igen ritka Szent Egyed-szekvencia¹⁴ tanúsága szerint. Az írás paleográfiai jellegzetességeit figyelembe nem véve Kühár Flóris ezekre az adatokra alapozva vélte föllelni a f. 142r-n Bernát érsek elveszett beszédeinek egyikét.

A beszéd egy másik lejegyzését sikerült megtalálni egy prédikáció-gyűjteményben, melyet jelenleg Lille városának könyvtárában őriznek.¹⁵ Figyelemre méltó, hogy míg a *Pray-kódex* a szöveget teljes terjedelemben hozza, addig a francia kódex annak csak kétharmadát tartalmazza. A beszédre vonatkozó néhány megjegyzésünk előtt azonban következzen maga a szöveg.¹⁶

Domine si fuisses hic etc. (Johannes 11,21) F. 142.r.

- 1 Christus qui solus animas in inferno liberavit, dedit hominibus potestatem ut succurrere possint positus in purgatorio, et ex quo Christus in propria persona hanc legationem implevit, non est mirum si orationes et elemosinas nostras mittamus nos pro ipsis ad Dominum. Unde in hoc evangelio videns suspiria et lacrimas sororum, Dominus Lazarum resuscitavit, sic precibus fidelium animas a
- 5 purgatorio liberat. Quod cum posset sine precibus, vult quod amicus eius gratiae referantur. Sicut princeps puniendum non exaudit, sed eum, qui interpellat pro eo. Dicit ergo. *Domine si fuisses hic, frater meus non fuisset mortuus*. Misticte intelligitur hoc de morte gehennae. Quoniam si Dominus per gratiam esset cum Lazaro, non moreretur morte gehennae. Nota quidam moriuntur in deserto. Quidam in Egypto. Quidam in terra promissionis. Primi dies bonae vitae non incipiunt. Secundi
- 10 dimidiat. Tertii perficiunt. De primis David: *vir sanguinum et dolosi* (Ps 54,24). De secundis *dum adhuc ordiret, bene vivere succidit me* (Is 38,12). De tertiis mortuus Abraham *pleno dierum* (Jer 6,11). Primi ducuntur in puteum inferni, secundum illud: *deduces eos in puteum interitus* (Ps 54,24). Secundi ad portas inferni, in purgatorium. Unde: *ego dixi in dimidio dierum meorum* etc. (Is 38, 10). Tertii ad gloriam. Unde: *cum dederit dilectis suis sompnum, ecce hereditatem* etc. (Ps 126,2–3).
- 15 Primi cantant triplex vae, quia Deum offenderunt, quia diabolo consenserunt, quia torquebuntur in perpetuum. Secundi lamentum in purgatorio, ut per orationes et elemosinas eis succurramus. Tertii cantant in caelo. Crudeles sunt qui in purgatorio existentibus non succurrunt. De quibus dicitur: *omnes amici eius spreverunt eam* (Lm 1,2). Animae enim in tormentis clamant: *miseremini mei, miseremini mei, saltem vos amici mei* (Lm 19,21). Numquam sic probatur amicus, quam
- 20 in tali necessitatis articulo. Magister Hugo post mortem suam cuidam concanonico suo quem prae

¹⁰ RADÓ P.: *i. m.* 42.

¹¹ BARTONIEK E.: *i. m.* 5.

¹² KÜHÁR FLÓRIS: *A Pray-kódex rendeltetése, sorsa, szellemiörténeti értéke* = MKsz 1939. 213–233.

¹³ GOMBOS, F.: *Catalogus fontium historiae hungaricae*. . . T. III. 2227. nr. 4781.

¹⁴ CHEVALIER, U.: *Repertorium hymnologicum*. nr. 19211.

¹⁵ Lille, Bibl. Mun. 107. Mademoiselle Marie d'Harcourt szíves jóindulatának köszönhetem, hogy az I.R.H.T.-ben dolgozhattam, ezúton köszönöm segítségét.

¹⁶ A feloldott rövidítések jelölésétől eltekintettem, valamint a jelenlegi latin helyesírást követtem a minden jelentőséget nélkülöző esetekben. A lábjegyzetek Lille városa kódexében található szöveg eltéréseit adják. Mr. Jean Vezin, a párizsi École pratique des Hautes Études professzora volt szíves az átírást ellenőrizni, segítségéért és irányításáért itt fejezem ki hálás köszönetemet.

* Textus originalis rasmus est, manus s. XIII. (s. XIV?) Lille, Bibl. Mun. 107. F. 96–96v. *1. sor:* in inferno liberavit/liberavit in inferno; *4. sor:* a/in; *6. sor:* puniendum/punientem; *10. sor:* dimidiat/dimidiunt; *10–11. sor:* secundis autem add.; *11. sor:* mortuus est add.; Abraham/Habraham; pleno/plenus; *15. sor:* cantant/habent. *24. sor:* pro eo laborasset/laborasset pro eo; ei iterum/iterum ei; *26–27. sor:* sua ponitus/sua positu; *27. sor:* dicit om.; *28. sor:* qui semper add.; vana mundi/mundi varia; *36. sor:* aer inficiatur/inficiatur aer; *37. sor:* proicitur/prohicitur; *38. sor:* quidam: hic finitur in c. 107.

caeteris dilexit, apparuit, turpis et graviter afflicto, quem duo daemones flagellando et a dextris et a sinistris duxerunt. Quem cum concanonicus quis esset requireret, respondit: sum quondam tuus socius. Requisite quare tales penas tolleraret dixit: propter gnosyas, sed si mihi subvenires, cito liberarer. Unde postquam ille in vigiliis pro eo laborasset, apparuit ei iterum speciosus. Debemus ergo mortuis subvenire et nos sumus morituri. Nichil est certius morte. Quidam Burgensis audiens semel a quodam quod utilis esset mortis recordatio, feretrum in camera sua ponitus ferculis impleverat et pauperibus dividebat. Quoniam ut dicit Gregorius, necesse est ut iam se reputet mortuum qui se cogitat moriturum. Mortui omnia vana mundi relinquunt, quae in tribus consistunt: in carnis suavitate, in rerum cupiditate, in amicorum societate. Primum relinquit in infirmitate. Secundum in morte. Tertium in sepulchro. Quia *opera tantum illorum secuntur illos* (Ap 14,13). Attende brevitatem vitae quam multi *messes colligunt* (cf. Jer 40,10), *racemos vindempniant* (cf. Mich 7,1), vestes novas praeparant, et tamen illa non gustant, istis non induuntur. Quidam considerans se cito moriturum relicto patre et claustrum interiunt et caetera. Attende quam *amara mors* (cf 1 Reg 15,32) cor enim hominis in morte prae nimio labore in duo dividitur, nasus fregit, dentes nigrescunt, facies pallescit. Vanae et nervi corporis rumpuntur. Cadaver vero mortuum in aquis non proicitur, ne aquae corrumpuntur, in aere non suspenditur, ne aer inficiatur sed sicut venenum pessimum in foramen proicitur, terra super ipsum velociter tumulatur, ne ab hominibus videatur. Ecce gloria mundi quali fine clauditur. Quod considerans quidam phylsophus semper fleuit. Si quis autem cum dolore aegritudinem vel mortem suscipit, signum est quod Deum non diligit. Si aliquis esset in tenebris et incarceratus, gauderet si aliquis carcerem confringeret. Ergo enim magna laetitia est infirmitas suscipienda, quia in infirmitate carcer noster effoditur. In morte penitus deferitur et anima ad dominum suum libera progreditur. *Noli ergo contristari sicut et caeteri qui spem non habent* (1Th 4,13). Si contristamini in morte amicorum, consolemini quia in caelesti patria ipsos invenietis. Unde Dominus discipulis de morte contristantibus ait: *si diligeritis me gauderitis utique* (Jo 14,28) et cetera. Est autem triplex mors animae. Nonne gehennae. De prima: vidua vi inde inest(?). De secunda: *Domini domini exitus mortis* (Ps 67, 21). De tertia: *sicut oves in inferno positi sunt* (Ps 48, 15). Infernus est locus quasi pascuosus in quo cibus erit, de quo dicit Iob: *caput aspidis suggeret, interficiet eos lingua viperarum* (20,16) et sicut post prandium solent homines solaciari animae in inferno. Unde Iob: *transibunt ab aquis nivium ad calorem nivium et* (24,19) in omnibus hiis pascuis *mors peccati mortalis depascet eos* (Ps 48,15). Et notandum quod quattuor sunt viae post mortem. Una adulterorum in mortali culpa decentium, quae ducit eos ad infernum. Alia infantium parvulorum circa septimum, et ducit eos in purgatorium. Tertia nondum paenitentiam plenientiam et ducit in purgatorium. Quarta sine peccati macula decentium, quae ducit ad caeli palatium. Qui ubi fuerint corpus Christi ibi congregabuntur et aquilae idest animae fideles scilicet corpus Christi in caelo sunt. Ergo et animae sanctorum illuc congregabuntur. Amen.

A francia kódex Pierre de Reims OP beszédeit tartalmazza, de a kérdéses szöveg a kódex leírója szerint nem tőle származik.

A 13. századból két Pierre de Reims-t ismerünk. Az egyik dominikánus, s a híres párizsi Saint-Jacques konvent első priorjai közé tartozik,¹⁷ majd Agen püspöke, 1242-ben¹⁸ vagy 1247-ben¹⁹ halt meg. Arról nevezetes, hogy beszédeit Páduai Szent Antal neve alatt tette közzé.²⁰ A dominikánus szerzetesből lett püspök kommentálta a „Domine si fuisses hic” kezdetű jánosi szakaszt,²¹ de ez nem azonos az általunk vizsgált alkotással.

A teljesség kedvéért kell megemlíteni a másik, ugyane névre hallgató személyt, aki a párizsi egyetem „artes liberales” fakultásán volt magister 1299–1300 között, és a Saint-Victor-i apátságban 1300 táján

¹⁷ Mandonnet szerint 1227-től 1230-ig volt prior, cf. DAVY, M.-M.: *Les sermons universitaires parisiens*. Paris 1931. 138.

¹⁸ SCHNEYER, J. B.: *Repertorium der Lateinischen Sermones des Mittelalters*. IV. 732.

¹⁹ LONGÈRE, Jean: *La prédication médiévale*. Paris, 1983. 236.

²⁰ LONGÈRE, J.: *i. m. uo. i. h.*

²¹ cf. SCHNEYER: *i. m. uo. i. h.*

halt meg.²² Ez utóbbi személye csak azért érdekes, mert a beszéd exempluma Hugues de Saint-Victorról szól. Az a tény, hogy a francia kódexben – melyet a 13. században másoltak a leíró szerint, minden közelebbi megelőést mellőzve állapítja meg ezt – a vizsgált szövegnek csak kétharmada található meg, s ez is azt a benyomást kelti, mintha a scriptor egy lap üresen maradt részére utólag másolta volna le, egy föltevést tesz lehetővé. Elképzelhető, hogy a másolás munkája a 13. század végén történt, s a dominikánus Pierre de Reims beszédeinek másolója az általunk vizsgált beszédet a Saint-Victor-i apátságban meghalt Pierre de Reims írásai között találta, ám összetévesztve a két személyt, gyűjteményét örömmel és sietve egészítette ki ezzel a darabbal. Ezt a föltevést nem áll szándékunkban bizonyított igazsággént állítani, viszont e lehetőség a biztos tények – vagyis a két hasonnevelő személy közel egykorú léte, a beszédeknek egy kódexben történt találkozása, a vizsgáladásunk középpontjában álló szöveg Hugues de Saint Victor említő exempluma, valamint a később élt Pierre de Reimsnek a Saint-Victor-i apátsághoz való egyfajta, pontosabban meg nem határozható tartozása – ismeretében indokolttá teszi föltevésünk rögzítését.

Van a beszédben egy szó, amely ritkasága folytán vonja magára figyelmünket, s ez a „solatiari”, másodlagos jelentésében Du Cange *Glosszáriuma* szerint²³ ez a szó csupán egy szerzőnél fordul elő 1333 előtt: Arnulf liseux-i püspökénél, aki Hugues de Saint Victor halála után bő négy évtizeddel a Saint-Victor-i apátságban halt meg, püspöki tisztétől visszavonultan.²⁴ Egy szó, kifejezés nem bizonyíthatja, hogy esetleg Arnulf lenne a beszéd szerzője. Leveleinek latinságát összevetve a szóban forgó írással, lényeges eltéréseket tapasztalhatunk. Mégis, mert Arnulf sorsa, legalábbis élete utolsó éveiben, a híres párizsi apátsághoz kötődik, valamint az általa használt „solatiari” második legkorábbi előfordulása miatt érdemes erre egy mondat erejéig kitérni.

Az exemplum több helyen előfordul.²⁵ A magyar és francia forrás egyaránt „propter gnosyas”-t említ a purgatóriumbeli büntetés okaként, ugyanakkor Cheritoni Odo „propter gnosisim”-ot.²⁶ Ez a kifejezés mutathat az exemplum első rögzítőjének személye felé? Elmélyültebb kutatás még földerítheti, különösen ha a teológiatörténeti hátteret is figyelembe veszi.

Miért kellett a neves párizsi teológusnak a purgatóriumban vizekennie? „Propter gnosisim!” Nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy az exemplum szerzője nem tette magáévá Saint-Victor legnagyobb teológusának, kortársai szerint az „új Ágostonnak” biblia-szemléletét, vagyis a *Szerutrás* „historia” értékének előtérbe helyezését. Igaz, Hugues fölfogásával olyan hagyományokkal került ellentétbe, melyek nemegyszer az Atyák, pl. Nagy Szent Gergely tekintélyére hivatkoztak.²⁷

Az exemplum-műfajnak sokáig nem tulajdonítottak semmi ismeretközlő értéket a történészek. A hagiográfiai irodalom újraértékeléséhez²⁸ hasonlóan az exemplum is komoly történelmi forrássá válik szakavatott kutatások révén.²⁹ Nincs mód itt kitérni az exemplum hatékonyságára,³⁰ sem arra, hogyan jelzi

²² GLORIEUX, P.: *La faculté des arts et ses maîtres au XIII siècle*. Paris, 1971. 433.

²³ DU CANGE: *Glossarium*. . . 2. ed. A Francia Tudományos Akadémia „Comité Du Cange” intézetében személyesen is meggyőződhettem Du Cange állításának helyességéről Mme Duchet-Suchaux jóvoltából, kinek nem felejttem el köszönetemet nyilvánítani.

²⁴ MOLIMIER, A.: *Les sources de l'histoire de France. II*. Paris, 1902. 200. nr. 1908. Levelei PL 201-ben található. cf. még *Hist. litt. de la France XIV*. 304–334.

²⁵ TUBACH, F. C.: *Index exemplorum*. Helsinki, 1969. nr. 5065. WELTER, J.Th.: *Speculum laicorum*. 1914. Compilation d'exempla anglais de la fin du XIII. siècle. 62. 304. CANTIMPRÉ, Thomas: *Bonum universale de apibus* (ed. Duaci 1627). Ám itt Hugues büntetésének oka: „dum viverem, accipere renui disciplinam”.

²⁶ WELTER, J.Th.: *i. m. i. h.*

²⁷ BACON, Roger: *Études sur Hugues de Saint-Victor*. Paris, 1963; GILSON, Étienne: *La philosophie au Moyen-Age, I*. 303–306; DE GHELLINCK, J.: *L'essor de la littérature latine au XIIe siècle*. 2 ed. 1955. 51–54; CHENU, M.-D.: *La théologie au douzième siècle*. Paris, 1976. 3. ed. 200–202; DE LUBAC, H.: *Exegèse médiévale, II/1*. 287–360.

²⁸ *Hagiographie, cultures, sociétés*. Paris, 1981.

²⁹ BREMOND, C. – LE GOFF, J. – SCHMITT, J. Cl.: *L', exemplum*. 1982.

³⁰ BERLIOZ, J.: *Le récit efficace: l'exemplum au service de la prédication (XIIIe–XVe siècles)*. MEFRM-92-1980-1, 113–146.

a sok-sok exemplum továbbadása — átvétele egyben a kultúra terjedését.³¹ Ezek részletezése nélkül is nyugodtan állapíthatjuk, hogy bár szerénynek tűnő, mégis jelentőséggel bíró a Pray-kódex e később bemásolt beszéd-vázlata. Tartalmazza a hazánkig eljutott és napjainkig fennmaradt első exemplumok egyikét, mely kora talán legnépszerűbb teológiai témáját, a purgatóriumot illusztrálja. Az exemplum műfaja a továbbiakban szerte Európához hasonlóan hazánkban is egyre népszerűbbé lett, egészen a „középkor alkonyáig”. Erre legékezebb bizonyíték Temesvári Pelbárt munkássága.³² A tárgyilagosság kedvéért illik megemlíteni, hogy ha némi változással is, de a protestantizmus és a katolikus megújulás ígéhirdetésében sem veszített jelentőségéből.

A purgatórium témáját mesteri módon dolgozza föl a szerző,³³ a Biblián túl használja a híres „*Moralia*”-t is.³⁴ Drámai színekkel jelentkezik a tárgyalt beszédben az „amara mors” téma, a „cadaver” fölbomlásának érzékletes részletezésével, majd „venenum pessimum”-ként történő tárgyalásával.

Az „*ecce gloria mundi quali fine clauditur*” tanulság Petrus Damianus „*Apologeticum de contemptu saeculi*” szerzetesek számára írt opusculumának a „*De contemptu mundi*” műfajjá válásával (legkiemelkedőbb képviselője Lothar von Segni, a későbbi III. Ince pápa) egyetemesé tett gondolatvilágából forrászik, hogy majd beletorkoljon az „*ars moriendi*” és a „*danse macabre*” műfajokba, melyek a középkorvégi eszmei áramlatokban éppoly otthon érzik magukat, mint a „humanizmus” és „reneszánsz” nevekkel illeti szellemi mozgalmakban.³⁵

Utolsó kérdés: hogyan jutott el ez a beszéd hazánkba? Nem ez az egyetlen, s szinte megmagyarázhatatlan fölbukkanása irodalmi alkotásoknak, melyek csak Franciaországban és hazánkban fordulnak elő.³⁶ A deákság mellett az erősen központosított kormányzatú s így nemzetközi jelleggel rendelkező koldulórendek segítettek a középkori Magyarországot, hogy az európai eszmeáramlatokba bekapcsolódhasson, s valóságilag egy Nyugatot járt kolduló szerzetes hozhatta magával s másolta le a *Pray-kódex* eme kevésbé ismert beszédét.

Elsődleges célunk a szöveg közlése volt, amely minden látszólagos jelentéktelensége ellenére adalék a középkori magyarországi prédikáció történetéhez.

TÖRÖK JÓZSEF

'Das puch von menschlicher eigenschaft'. Ein Beitrag zur volkssprachigen Rezeption Innozenz' III. im Spätmittelalter. Unter den mittelalterlichen deutschen Codices der Széchényi-Nationalbibliothek befindet sich eine Handschrift, die in der spätmittelalterlichen nationalsprachigen Rezeption des hochmittelalterlichen lateinischen Schrifttums einen hohen Stellenwert besitzt. Cod. Germ. 10, der zwar 1967 bereits registriert, jedoch seither nicht untersucht wurde, ist eine der Millstätter Handschriften, die mit dem Nachlass des Miklós Jankovich (1772–1846) in die Széchényi-Nationalbibliothek gelangten.¹ Wie diese Codices in den Besitz des berühmten ungarischen Bibliophilen übergegangen sind, darüber haben wir zumeist nur Vermutungen.

³¹ GEREMEK, Bronislaw: *L'exemplum et la circulation de la culture au Moyen-Age*. MEFROM – 92–1980–1, 153–179.

³² KATONA Lajos: *Temesvári Pelbárt példái*. Bp. 1902.

³³ LE GOFF, J.: *La naissance du Purgatoire*. Paris, 1981.

³⁴ GREGORIUS: *Opera Omnia. T. I.* Velence, 1744. 428. E.

³⁵ *Le sentiment de la mort au Moyen-Age*. Québec, 1979.; CHAUNU, P.: *Le temps des réformes*. Paris, 1976. 181–182; ARIES, Ph.: *L'homme devant la mort*. Paris, 1977. 112–133; HUIZINGA, J.: *A középkor alkonya*. 2. ed. Bp. 1976. 106–115.

³⁶ MEZEY László: *Deákság és Európa*. Bp. 1979. Bologna vagy Párizs c. fejezete, valamint TÖRÖK József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*. Bp. 1977. 129. 133.

¹ VIZKELETY, A.: *Millstätter Handschriften in der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi = Carinthia I.* 157 (1967), S. 290–295. Über eine weitere Handschrift siehe VIZKELETY, A.: *Maria, Thron Salomonis. Bildbeschreibung einer Millstätter Handschrift von 1427 in der Széchényi-Nationalbibliothek von Budapest = Carinthia I.* 180/100 (1990). S. 275–284.

Die in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts gegründete Benediktinerabtei Millstatt gehörte im Mittelalter zu den bedeutendsten Kulturzentren Kärntens.² Im Jahre 1476 wurde das Stift aufgehoben und das Kloster ging in eine Niederlassung der Georgsritter über, bis es im Jahre 1602 an die Grazer Jesuiten übergeben wurde. Noch vor der Übergabe wurden jedoch zweimal, 1577 und 1585, größere Bücherbestände nach Graz überführt. Trotz dieser Transporte blieb ein erheblicher Teil der Bibliothek in Millstatt zurück. Nach der Aufhebung des Jesuitenordens wurde dieser Restbestand an die Lyzeumbibliothek in Klagenfurt abgeliefert. Dabei konnte es – wie üblich – zu Mißbräuchen kommen. Daß viele Bücher nie nach Klagenfurt abgeliefert wurden, sondern durch Antiquarbuchhändler in den Handel geraten sind, darauf haben bereits Simon Laschitzer und Robert Eisler hingewiesen.³ Auch die heute in der Széchényi-Nationalbibliothek liegenden Millstätter Handschriften konnten auf ähnliche Weise in den Besitz des Miklós Jankovich gelangen, der seit den 90er Jahren des 18. Jahrhunderts mit österreichischen und deutschen Antiquarbuchhändlern in Verbindung stand.⁴

Cod. Germ. 10 enthält eine stark erweiterte Verdeutschung des Traktates *De miseria humanae conditionis* Papst Innozenz' III. (1198–1216). *Das buch von menschlicher eigenschafft* des Petrus von Ainstetten wurde der „Edeln meiner gnädigen frauen Barbare von Twiffenpach“ gewidmet (Bl. 3r). In der früheren Literatur war das Entstehungsdatum der Handschrift nur annähernd angegeben (1. Hälfte – Mitte des 15. Jhs.).⁵ Erst bei der gründlichen Untersuchung des Textes ist mir gelungen, die genaue, im Text verborgene Entstehungszeit der Bearbeitung festzustellen. Auf Bl. 141r spricht Petrus über die Zunahme der Sünden: „Noch hat sich die sünde von der selben zeit [d. h. von der Sintflut an, P. L.] von tag zetag gemert vnd gemeret vnter geistlichen vnd weltlichen menschen, das der sünden Nie als vil sind gewesen als yecz, da man zalt nach crist gepurd tausent vierhundert vnd drew vnd dreissigk Jar“.

Eine Untersuchung der deutschen Rezeptionsgeschichte des Traktats *De miseria* steht noch aus. Die vorliegende kleine Studie hat die Absicht, zu dieser Frage einen Beitrag zu leisten. Einerseits versuche ich die Breite der Rezeption des Traktates *De miseria* in den europäischen Literaturen darzustellen und damit zu beweisen, daß die Übertragung des Petrus von Ainstetten keine marginale Erscheinung ist. Andererseits möchte ich ihr Verhältnis zu den anderen, zumeist nur fragmentarisch überlieferten, deutschsprachigen Übersetzungen feststellen. Da es eine umfassende Darstellung der lateinischen und volkssprachigen Rezeptionen bzw. Übersetzungen nicht vorhanden ist, will die folgende Aufstellung, außer der deutschsprachigen Überlieferung, keine Vollständigkeit anstreben.⁶

Der Traktat *De miseria*, den Lothar von Segni, der spätere Innozenz III. noch in seiner Kardinalszeit verfaßte, war eines der verbreitetsten Werke der mittelalterlichen *Contemptus-mundi*-Literatur. Allein die große Zahl der erhaltenen Handschriften und Drucke zeugt für seine Beliebtheit: wir besitzen 672 Handschriften und 52 Drucke, die vollständig oder fragmentarisch den Text enthalten.⁷

² Über die Geschichte des Klosters Millstatt siehe WEINZIERL-FISCHER, E.: *Geschichte des Benediktinerklosters Millstatt in Kärnten* (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 33). Klagenfurt, 1951. Über die Geschichte der Millstätter Bibliothek vgl. MAIROLD, M.: *Die Millstätter Bibliothek* = Carinthia I 170 (1980). S. 87–103. u. 3 Tafeln.

³ LASCHITZER, S.: *Die Archive und Bibliotheken des Jesuitencollegiums in Klagenfurt und der Stifte Eberndorf und Millstatt. Die Millstätter Bibliothek* = Carinthia 72 (1882). S. 115–117.; EISLER, R.: *Die illuminierten Handschriften in Kärnten* (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich, Bd. 3). Leipzig, 1907. S. 8–9.

⁴ VIZKELETY: a. a. O. (1967). S. 291.; BERLÁSZ J.: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa* (Die Entstehung und das Schicksal der Büchersammlungen des Miklós Jankovich) = OSZK Évkönyve 1970–71. 124–126.

⁵ VIZKELETY, A.: *Beschreibendes Verzeichnis der altheutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. Bd. I. Bp. 1969. S. 22–25; EIS, G. – KEIL, G.: *Nachträge zum Verfasserlexikon* = Studia Neophilologica 43 (1971). S. 414; *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 2. Aufl., Hrsg. von K. RUH, Bd. 7., Berlin–New York, 1989. Sp. 496.

⁶ Die umfassendste Zusammenstellung der Rezeptionen und Übersetzungen finden wir in LEWIS, R. E.: *Lotario dei Segni (Pope Innocent III), De Miseria Conditionis Humane*. Athens, 1978. S. 3ff. Der Traktat Papst Innozenz' III. wird zitiert nach der Ausgabe von MACCARONE, M.: *Lotharii Cardinalis (Innocentii III) De miseria humane conditionis*. Lucani, 1955.

⁷ LEWIS: a. a. O., S. 3.

Das Werk wurde auch von den mittellateinischen Autoren vielfach benutzt. Besonders die aszetisch-moralische Literatur greift oft auf ihn zurück. So zitieren den Traktat zum Beispiel Johannes Nider (um 1380–1438) in seinem *Dispositorium moriendi*, Albertano da Brescia (Anfang 13. Jh. – um 1270) in dem *Liber consolationis et consilii*, Bernhardin von Siena (1380–1444) in seinen *Sermones* oder Jacobus van Gruitrode (gest. 1475) in dem *Speculum aureum anime peccatricis*. Sogar John Wyclif (um 1320–1384) führt ihn in seinem *Tractatus de mandatis divinis* an. Insgesamt sind mir 17 lateinische Werke bekannt, die Zitate aus dem Traktat *De miseria* entlehnt haben.⁸

Ähnlich steht es mit der volkssprachigen Literatur. In einem ungarischen, in zwei italienischen, in vier französischen, in sechs englischen und in sechs deutschen (insgesamt also in 19) Werken des Mittelalters wird der Traktat zitiert. Vor allem didaktische Gedichte, moraltheologische und catechetische Schriften griffen gerne auf den Text des Lotharius zurück. In zwei berühmten didaktischen Gedichten, im französischen *Le besant de Dieu* des Guillaume le clerc de Normandie (um 1180/90 – nach 1238) und im englischen *The Pricke of Conscience* (I. Hälfte des 14. Jhs.) lassen sich Zitate aus dem Traktat mehrmals feststellen. Die populärtheologische Schrift *A Lital Treys of Seven Deadly Sins* des englischen Karmeliten Richard Lavyngham (gest. 1381) übernimmt Partien aus dem II. Buch des Traktates, aber auch Geoffrey Chaucer (um 1340 – 1400) führt ihn in seinem Werk *The Canterbury Tales* an.⁹ In der ungarischen Literatur des Mittelalters gibt es auch eine kleine Schrift, die das Werk ohne genaue Quellenangabe zitiert. Es handelt sich um den Traktat *A halálról* (Über den Tod), der in zwei Codices (Bod-Codex und Lobkowitz-Codex, beide aus dem 16. Jh.) überliefert ist.¹⁰ Der erste Teil des ungarischen Traktates ist eine Übertragung des 6. Kapitels des oben erwähnten, Jacobus van Gruitrode zugeschriebenen *Speculum aureum anime peccatricis* und enthält ein Zitat aus dem 4. Kapitel des III. Buches der Schrift *De miseria*.¹¹

Untersucht man näher die deutsche Literatur des Mittelalters, so stellt sich heraus, daß in ihr dieselben Erscheinungsformen der Rezeption zu belegen sind, wie in den anderen europäischen Literaturen. Hier versuche ich alle mir bekannten Textzeugen aufzuzählen.

1. Eine der Hauptquellen für das didaktische Gedicht *Martina* Hugos von Langenstein (2. Hälfte des 13. Jhs.) war das Buch Papst Innozenz' III.¹²
2. Die Dekalogerklärung *Das Buch der zehn Gebote* des Marquard von Lindau (gest. 1392) und
3. die catechetische Schrift *Himmelsstraße* des Stephan von Landskrona (gest. 1477) entnehmen je eine Stelle aus dem Werk.¹³
4. Der *Sündenspiegel* des mittelniederdeutschen Josep (15. Jh.) entnimmt Abschnitte dem Traktat.¹⁴
5. Der in 8 Handschriften überlieferte anonyme Traktat *Von menschlicher Hinfalligkeit* (15. Jh.) enthält Exzerpte aus I/1, 4, 5, 7, 9, 10 und 28.¹⁵
6. Ein weiterer Textzeuge kann der aszetische Traktat *Der goldene Spiegel der armen sündigen Seele* (15. Jh.) sein, auch ihm liegt nämlich das *Speculum aureum* zugrunde.¹⁶ Dieser Text war für mich nicht zugänglich, es ist aber wahrscheinlich, daß auch in ihm der Traktat Innozenz' III. zitiert wird.

Die Wirkung des Traktates beweisen auch die zahlreichen volkssprachigen Vers- und Prosaübersetzungen. Eine besondere Art der Übertragungen bilden die Verstübersetzungen. Hier sind drei Werke zu erwähnen: das französische Gedicht *Double lay de la fragilité humaine* des Eustache Deschamps (um 1346 – um 1407), die französische Verstübertragung *Le passe temps de tout homme et de toute femme*

⁸ ebda; Vgl. RUDOLF, P. R.: *Ars moriendi. Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens*. Köln-Graz, 1957. S. 13; 117; MACCARONE: a. a. O., S. X.

⁹ LEVIS: a. a. O., S. 3ff.

¹⁰ *Régi magyar kódexek 2. szám, Bod-kódex*. Bp., 1987. S. 71; *Nyelvelméletár XIV, Lobkowitz codex*, 1890. S. 106.

¹¹ Vgl. HOLIK, F.: *Adalékok codexeink forrásaihoz* (Beiträge zu den Quellen unserer Codices) = *ItK 32* (1922). S. 121–130. Holik schreibt jedoch das *Speculum aureum* Dionys dem Kartäuser zu.

¹² KÖHLER, R.: *Quellennachweise zu Hugo's von Langenstein Martina* = *Germania 8* (1863). S. 15–35.

¹³ RUDOLF: a. a. O., S. 105; 107.

¹⁴ *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Bd. 4., 1983. Sp. 873–876.

¹⁵ ebda, Bd. 6., 1987. Sp. 398–399.

¹⁶ Vgl. ebda, Bd. 3., 1981. Sp. 91–92.

des Guillaume Alexis (2. Hälfte des 15. Jhs.)¹⁷ und das anonyme spanische Gedicht *Libro de miseria de omne* (14. Jh.).¹⁸

Als letzte Gruppe haben wir noch die für unseren Beitrag wichtigsten Prosaübersetzungen zu besprechen. Wir besitzen eine niederländische, zwei italienische, vier spanische, fünf irische und sieben französische Handschriften, die eine vollständige oder fragmentarische Prosaübersetzung des Traktates enthalten.¹⁹ In deutscher Sprache sind uns fünf Übersetzungen überliefert:

1. Ein Fragment, Augsburg UB, Oett.-Wall. Cod. III. 1. 8° 8, Bl. 301r–301v, 15. Jh.
2. Eine Handschrift der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin: mgq 1133, Bl. 54r–69v, 2. Hälfte des 15. Jhs.²⁰
3. Die Übersetzung des Petrus von Ainstetten: Budapest, Széchényi-Nationalbibliothek, Cod. Germ. 10, Bl. 3r–225v, 1433.²¹
4. Eine Übertragung des 14. Jahrhunderts: Olmütz, Stud. Bibl., cod. 74 (olim I VI 4), 66va–87vb, um 1370.²²
5. Eine Übersetzung in einer Handschrift der Stiftsbibliothek Heiligenkreuz, cod. 165, Fol. 209–233, 15. Jh.²³

Die folgende Tabelle soll eine Übersicht über die Entstehungszeit der 34 volkssprachigen Übersetzungen sein:

Entstehungszeit	Zahl der Handschriften
13. Jh.	1
13–15. Jh.	1
14. Jh.	7
14–15. Jh.	1
15. Jh.	23
16. Jh.	1

Die chronologische Liste zeigt, daß die Mehrzahl der Handschriften aus dem Spätmittelalter, genauer aus dem 14. und 15. Jahrhundert stammt. Diese Tatsache ist natürlich kein Zufall, da sich die spätmittelalterliche Literatur besonders gern mit dem Tod, mit der Weltverachtung beschäftigte. Die Breite der Rezeption und die große Zahl der volkssprachigen Übersetzungen beweisen, daß die Übertragung des Petrus von Ainstetten, die ebenfalls aus dem 15. Jahrhundert stammt, keine Einzelerscheinung in der mittelalterlichen Literatur ist, sondern sie schließt sich einer europäischen Tradition an.

Das Werk des Petrus von Ainstetten besitzt in der deutschsprachigen religiösen Übersetzungsliteratur des Spätmittelalters einen besonders hohen Stellenwert: es scheint die einzige vollständige deutsche Prosaübersetzung des Traktates *De miseria* zu sein.

1. Cod. III, 1, 8° 8 der UB Augsburg enthält nur ein kurzes Fragment: nur das 2. und die erste Hälfte des 3. Kapitels des III. Buches wurden übersetzt. Aus den Worten des unbekanntenen Übersetzers kann man folgern, daß er wohl auch nicht die Absicht hatte, das ganze Werk zu verdeutschen: „Der Ewig Cardinal genant Lottarius, darnach geworden ein bapst Innocencius der dritt genant, der hatt geschriben einen tractat von der armüt der menschlichen eigenschafft, vs dem han Ich dis nach geschribne gezo-gen, kintlich In das tutsch verwandelt.“

¹⁷ LEWIS: a. a. O., S. 4; 67 Anm. 10.

¹⁸ *Libro de miseria de omne, edic. y anotaciones de Miguel Artigas* = Boletín de la Biblioteca Méndez y Pelayo I, 1919; II, 1920. Vgl. ALBORG, J. L.: *Historia de la literatura española*. Tomo I, Madrid, 1970. S. 308.

¹⁹ LEWIS: a. a. O., S. 67. Anm. 10.

²⁰ DEGERING, H.: *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek*. Bd. II, 1970. S. 195. Vgl. STAMMLER, W.: *Mittelalterliche Prosa in deutscher Sprache*. In: *Deutsche Philologie im Aufriß*, Hrsg. von W. STAMMLER. Bd. II, 1954. Sp. 1464.

²¹ VIZKELETY: a. a. O. (1969). S. 22–25.

²² *Handschriften in Olmütz*. = *Germania* 20 (1875), S. 255; Vgl. *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Bd. 4., 1983. Sp. 391.

²³ *Xenia Bernardina*, pars II, tom. I, 1891. S. 162.

2. Auch der in der Berliner Handschrift mgq 1133 überlieferte Text ist keine vollständige Übersetzung. In der ersten Hälfte der Erbauungsschrift *von menschlicher durftikait* (Bl. 54r–69v) hat der Übersetzer I/1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 21 und 22 vollständig, I/13, 14, 15 und 17 stark verkürzend übertragen.
3. Auf Bl. 3r–225v der Handschrift Cod. Germ. 10 der Széchényi-Nationalbibliothek ist – wie oben erwähnt – eine vollständige, jedoch stark erweiterte Übertragung überliefert. Die Verdeutschung des lateinischen Originals beträgt nur ca. 50–55 Bll., der restliche Teil, fast drei Viertel des ganzen deutschen Textes, ist die Erweiterung des Petrus von Ainstetten. Obwohl von den 90 Kapiteln des Traktates *De miseria* sieben (I/27, 35, 40; III/1, 2, 3, 8) nicht übersetzt wurden, kann man die Verdeutschung als vollständig betrachten. Drei Kapitel (III/2, 3, 8) fehlen nämlich bereits in jener Handschriftengruppe des Traktates, die der Übersetzung des Petrus zugrunde lag.²⁴ Es fehlen also eigentlich nur vier Kapitel (I/27, 35, 40; III/1). Warum sie nicht verdeutscht wurden, wissen wir nicht. Diese drei Übersetzungen (Nr. 1–3) sind von einander unabhängig.
4. Die Handschriften, die in den Bibliotheken in Olmütz bzw. in Heiligenkreuz liegen, waren für mich nicht zugänglich, so konnte ich nicht untersuchen, ob sie vollständige oder fragmentarische Übertragungen enthalten. Ich halte jedoch für sehr wahrscheinlich, daß auch cod. 74/(olim I VI 4) der Stud. Bibliothek Olmütz und cod. 165 der Stiftsbibliothek Heiligenkreuz keine vollständige Übertragung enthalten, denn ihr Umfang (ca. 20 Bll. in cod 74 (olim I VI 4) bzw. ca 24 Bll. in cod 165) ist wesentlich kleiner, als der der Verdeutschung des Petrus von Ainstetten (ca. 50–55 Bll.). Wenn auch diese beiden Handschriften die Übersetzung des lateinischen Originals nur fragmentarisch überliefern, so ist die Übertragung in der Handschrift Cod. Germ. 10 der Széchényi-Nationalbibliothek die einzige vollständige deutschsprachige Übersetzung des Traktates *De miseria*.

Maria Mairold zählt in ihrem Aufsatz über die Millstätter Bibliothek diejenigen Handschriften auf, die in der Literaturgeschichte des Mittelalters eine bedeutende Stellung einnehmen.²⁵ Cod. Germ. 10 der Széchényi-Nationalbibliothek wird unter diesen Handschriften nicht erwähnt. Ich hoffe, der vorliegende Beitrag beweist, daß diese Liste mit Cod. Germ. 10 ergänzt werden kann.

PÉTER LÓKÓS

Magyar diákok vitték Kálvint és Bézát Wittenbergbe.* A magyarországi református és evangélikus egyház számára ismert, hogy a 16. század folyamán milyen sok magyar ment Wittenbergbe azért, hogy azon az egyetemen tanuljon, ahol az egyház megreformálása elindult. Csaknem hatszázan voltak, akik Melancthon haláláig (1560) a két nagy tanítót és prédikátort, Luthert és Melancthont még közvetlenül hallgatták. Ehhez a század végéig még több mint négyszázán jöttek. Nemesek és tehetős polgárok teremtették elő a külföldi tanulmányok költségeit a gyülekezet ifjai számára, hogy kereskedőkhöz csatlakozva a távoli városba indulhassanak, ott az új eszmekicset megismerjék, majd hazájukba is elvigyék. A wittenbergi polgárok szívesen fogadták őket mint jól fizető vendégeket. Azoknak, akik hazulról nem hozták magukkal a német tudást, bizony nem volt könnyű dolguk a mindennapi életben és az istentiszteletben, amely ott az ország nyelvén folyt. Melancthon, a figyelmes pedagógus, ezen úgy próbált segíteni, hogy vasárnap reggelenként hatkor maga köré gyűjtötte a külföldi diákokat, nagyobb részt magyarokat, és latinul magyarázta nekik az evangéliumot, kérdésekkel serkentette a megértést s a figyelmet, és útmutatást adott nekik életvitelükhöz. Kérte ugyanakkor, hogy patronáltjai hazájukról is meséljenek, s élénk érdeklődéssel fordult a töröksújtotta Magyarország felé. Wittenbergben a szépszámu „magyar natio” azzal is segített magán, hogy 1555-ben egy coetust, vagyis tanuló- és életközösséget hozott létre. Saját könyvtárat alapítottak, előadásokat, vitákat rendeztek és támogatták egymást. Amikor pedig a szép tanulóéveknek búcsút kellett mondani, ünnepséget szerveztek, s útravalóul latin emlékverset (propemptica) írtak a távozó barátoknak. Néhány ezek közül fennmaradt.

Míg a jobbára evangélikus nyugatmagyarországiak, s felvidéki magyarok és szlovákok számára magától értetődő volt, hogy Wittenbergbe mentek, hogy tudásban gyarapodjanak és meggyőződésükben

²⁴ Vgl. MACCARONE: a. a. O., S. XXVIIIff.; LEWIS: a. a. O., S. 51ff., 279ff.

²⁵ MAIROLD: a. a. O., S. 93ff.

* A részletes, bőséges jegyzettel ellátott német nyelvű dolgozatot a Gutenberg Jahrbuch fogja közzélni 1993-ban.

erősödjenek, vagy néhányan éppen csak azért, hogy ott avassák őket lelkipásztorrá, másként áll a dolog Kálvin és genfi követője. Théodore de Bèze (magyarosan Béza) híveivel. Ezek inkább fordulhattak volna Genf vagy az akkor református Heidelberg felé, ahogy ezt egyre növekvő számban meg is tették. Mint-hogy azonban számukra a wittenbergi látogatás hagyományossá vált, meglehetősen hosszú ideig ragaszkodtak is hozzá. Melanchthon ötlete és felfogása ezt megkönnyítette nekik. Melanchthon az úrvacsoratanban nem követte Luther nézetét, és kereste az összekötő kapcsot a svájci teológusok véleményével. Luther radikális hívei ezért őt és hasonló felfogású tanítványait mint „kriptokálvinistákat” támadták. A szóbeli támadások azonban Melanchthon halála után két ízben is, 1574-ben és 1592-ben, tettekké fajultak. A szász választófejedelmi kormányzat felülvizsgálta a professzorok és lelkészek teológiai álláspontját, sokukat elűzték hivatalukból, vagy mint Melanchthon vejét, Caspar Peucert, hosszú fogságba vetették, sőt Nicolaus Crell kancellárt, aki ugyancsak ezt a (kálvini) irányzatot támogatta, lefejezték (1601). A magyarországi református diákokat is érintették ezek az események. Minthogy pedig felfogásukból nem akartak engedni, csapatostól hagyták el a wittenbergi egyetemet, szállásadóik nagy sajnálatára. Érdekes, hogy éppen e két üldözési hullám közé esik a magyar coetus virágzásának ideje. A hallgatók száma nagy volt, s a közösségen belüli szellemi élet igen élénk. Nemesek is jöttek, mint pl. Forgách Mihály báró, barátaikkal és mentorokkal. Éppen őt egy tanév-re az egyetem rektorává is megválasztották.

Magyar könyvtárakban a közelmúltban olyan könyveket találtunk, amelyek őrzik az egykori szellemiség nyomát, ahogy az emberek közvetlen módon kifejezésre juttatták nézeteiket. E könyvek kötését wittenbergi műhelyben készítették, mégis Kálvin és Béza aranyozott portréjának lemezével vannak díszítve. Az előbbi portréját „Jézus Krisztus kiváló szolgája”, Bézáét „Isten hűséges szolgája” felirat kíséri.

A két könyv egyikét a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzik (jelzete: 542.609), s biztos, hogy magyar diák megbízásából kötötték be. A natúrszínű bőrkötés előtáblájának D K T betűi Demetrius Krakka Transylvanus nevét rejtik, aki Forgách Mihály kísérőjeként ment Wittenbergbe, ott immatrikuláltatta magát, s később a sárospataki református kollégium tanára és rektora lett. A könyv, amelyet Kálvin és Béza portréjával díszítve 1587-ben így köttetett be, a francia államférfi és világi teológus, Philippe de Mornay *De veritate religionis Christianae* (Leiden, 1587) c. művét tartalmazza. A kötéstábla belsőjéből kiáztatott, egykor kasírozott lapokon magyar és latin nyelvű írásgyakorlatok olvashatók, s igen valószínű, hogy ezek — feltehetően iskolai füzet formájában — egykor Krakka tanítómaster kezében is voltak. A könyv később is magyar tulajdonban maradt, a címlap bejegyzése szerint nem kisebb ember mint Körmendi György, a negyven prédikátor egyikének tulajdonában. A kézirásos bejegyzés szövege: EHK / obvenit gratis / post excessum / divi Martyris / beati R[everendi vagy Reformationis] C[onfessoris] Domini / Georgii Quermendi / Senioris T[ractatus] Bars[iensis] / ex oblatione viduae. Körmendi György 1704-ben hunyt el.

A másik, Kálvin és Béza portréjával díszített, bőrkötésű könyv a pápai Református Kollégium Könyvtárában található (jelzete: K III 457). Kálvin alapvető teológiai művét, az *Institutio Christianae religionis* tartalmazza 1585-ből (Genf). Előtábláján belül két bejegyzés van. Mindkettőt áthúzták, az egyik ezáltal teljesen olvashatatlaná vált. A másik: 1612 / Johannis Varady / Provisor Cibinien[sis] 25 Maij m[anu] propria. A címlapon is több bejegyzés látható, de egy kivételével valamennyit áthúzták. Legfőként: Est Joannis Prakaz [?] a.d. 1674 [?] 27. A nyomdászjelvénytől jobbra: Est Georg Szelei / Ab anno 1655 / die 11 Junii / In Deo confisus / nunquam confusus. / valore[?] flo. 1 den 65. A címlap alján: Danielis H.Féli ab Anno 1752. Ez az egyetlen áthúzás nélküli bejegyzés a könyvben, de érdekes módon ugyanez a név kivehető a nyomdászjelvény bal oldalán lévő áthúzott szövegből is. Kérdés, hogy Georg Szelei azonos-e Szelei Luka Györggyel, a pápai református püspökkel, aki 1665-ben halt meg. Két műve ismeretes, a *Disputatio theologica de veris, visibilibus Christi ecclesiae notis* és a *Disputatio theologica de ecclesia* című, mindkettőt Franckerben 1632-ben adták ki (RMK III 1478 és 1479). Az egyiket a név: Georgius L. Szelinus a másikon Georgius Szel.

A kötés előtábláján 1588-as évszám és supralibrosként D T M betűk vannak, amelyek alatt kivehető a korábbiak is: I K V (esetleg L K V). Ezek a betűk nem hozhatók kapcsolatba egyetlen ez idő tájt Wittenbergben tanuló magyar diákkal sem. A D T M monogram nagyon találma Debreczeni Tankó Miklós nevével, de csakis ebben a magyaros sorrendben, ami szokatlan, viszont megmagyarázható azzal, hogy az I K V betűket ily módon könnyen át lehetett alakítani D T M-re. Debreczeni Tankó Miklós több

mint két évig tanult Wittenbergben, s éppen 1588. szeptember 29-re datálódnak barátai és honfitársai Wittenbergben hozzá írt búcsúversei.

A két kötés ugyanabban a wittenbergi műhelyben készült. A magyar tulajdonosokra utaló bejegyzések pedig a pápai kötet esetében is alátámasztják azt a feltevést, hogy a tulajdonosok (I K V), és még inkább a második (D T M) a wittenbergi magyar coetus tagjai voltak.

A Wittenbergben készített kötések Kálvin- és Béza-képei végül is meglepőek és magyarázatra szorulnak. Annál is inkább, mert a reformátusok kerültek személyek ábrázolását, s lehetőleg nonfiguratív elemekkel díszítették könyvkötéseiket. A Luther-követőknek semmi okuk nem volt arra, hogy épp a két genfi teológus személyét emeljék ki. A Melanchthon-híveknek pedig, akik megértéssel voltak a kálvini teológia iránt, az állami ellenőrzés miatt az effajta dolgokkal szemben óvatosan kellett viselkedniük. Csak a Wittenbergben tanuló magyarokat nem riaszthatta vissza semmi attól – s ezt kezdeményezték és meg is valósították –, hogy Luther Wittenbergjében a maguk szellemi hőseit jelentessék meg akár ilyen módon is.

Tovább erősíti ezt az a tény, hogy Béza képe egy egyleveles nyomtatványon is terjedt Wittenbergszerte a tollából származó zsolnárvesssel együtt.

Ugyanakkor szó sincs arról, hogy megtagadták volna Luthert és Melanchthont. A debreceni, pápai és sárospataki református kollégiumi könyvtárakban található olyan könyvek, köztük még Kálvin művei is, melyek bőrkötését egykori tulajdonosaik, Wittenbergben tanuló kálvinista magyar diákok, adott esetben a két wittenbergi reformátor, Luther és Melanchthon képeivel díszítették.

KONRAD VON RABENAU – ROZSONDAI MARIANNE

Ismeretlen gyászvers Zrínyiről a British Libraryben. A British Library Sloane-gyűjteményében, a kézirattár Sloane 1381. jelzetű kötetében számos, más kéz által bemásolt verset találunk Joachim ab Hirtenberg Pastoriustól. Ez a több nyelven, de főképp latinul író tudós humanista 1611-ben született a sziléziai Glogówban és 1681-ben, hetvenéves korában halt meg Fromborkban (az akkori Frauenbergben). Hosszú és változatos élete során ez az evangélikusnak született német anyanyelvű pedagógus sokfelé utazott külföldön (Németalföldön kívül járt Angliában is), tanított az elbingai protestáns gimnáziumban, majd Danckában (a mai Gdańskban) a helyi, nagytekintélyű középiskolában (ahol korábban Szepesi Csombor Márton is tanult) alkalmazták, ahol tiszteletbeli professzori címet is kapott. 1660-ban Lipót császár nemességet adományozott Pastoriusnak, aki ettől fogva használta az „ab Hirtenberg” utónevet. Számos történelmi és pedagógiai művön kívül – amelyek között fontos hely illeti meg hollandiai kiadású lengyel történetét, *Florus Polonicus*-át – Pastorius nagyon sok latin költeményt is írt, s elsősorban ezzel tarthat igényt különös figyelmünkre. Ő írta ugyanis azt a pársoros latin verset, amely a *Lacrymae Hungaricae* című londoni gyászlapon¹ „a legbátrabb férfi, Zrínyi Miklós gróf” halálát siratta. Bár ez a kis versgyűjtemény a szerzőt csak mint „Joach. a H. Pastor”-t tünteti föl, e sorok írója már a nemrég magyar fakszimilében kiadott angol Zrínyi-életrajzról írt recenziójában² rámutatott, hogy itt valószínűleg Pastoriusról van szó. Nem tudjuk, hogyan került a londoni Zrínyi-gyászlapot valószínűleg kezdeményező és szerkesztő Jászberényi P. Pálhoz 1664 legvégén, vagy 1665 elején ez a hatsoros vers. Elképzelhető, hogy Pastorius versét kinyomtatták valamilyen alkalmi (ma már fel nem lelhető) német kiadványban, s ebből került aztán, Schilling páter egy verséhez hasonlóan, egy példány Londonba, az anyagot gyűjtő Jászberényihez.

Bár a londoni Zrínyi-gyászlap versének eredeti megjelenési helyét (amennyiben az nem kéziratban jutott el Londonba) továbbra is homály, fedi, most felbukkant egy újabb Pastorius-vers ugyanerről a témáról, ami mutatja, mennyire megkapta ezt a latinul verselő németajkú „Polonust”³ a törökverő gróf Zrínyi Miklós halála. Ennek az újabban talált tizenkét soros versnek a címe: *In obitum longe bellicosissimi belli Ducis Serinii, inter venandum (ie. cubaru) ab Apro interempti*, vagyis a régóta vitézkedő Zrínyi

¹ *Lacrymae Hungaricae. In luctuosum fatum Illustrissimi et Excellentissimi D. D. Nicolai Comitis a Zeremy...* London, Apud Nath. Brook in Cornhill. Fakszimiléje az *Angol életrajz Zrínyi Miklósról* (Bp. 1987.) 356. lapján.

² *Irodalomtörténet*, 1989. 2, 393–400.

³ A leideni egyetem matrikulájában, 1636-ban mint „Joachim Hirthenius, Polonus” szerepel.

Abbildung Der Eräurigen Begebenheit: Des Edelen und Tapfferen Helden
den Graff. Nicolaus, von Serini, welcher, erbärmlicher weise, auf der Jagt, vor
einem großen wilden Schwein, ist gehauen, und umgebracht worden. geschehen
den 18. Novembris. a. n. 1666. M. Martin Zimmermann del. A. 1666.

Kézirat: J. P. Titius.

Korabeli kép gróf Zrínyi Miklós haláláról. British Library, 1750. c. I. 43**.

grófnak, vadászat közben (vagyis fekvő testhelyzetben esett) vadkan általi haláláról írott vers. A vers a Sloane-gyűjtemény 1381. számú kéziratkötetének 56 és 56/v lapján található, egy *In sepulchri Moysis* vagyis Mózes sírjáról írt vers tőzsomszédságában. A vers minden bizonnyal Pastorius műve – a megelőző lapokon más Pastorius-epitáfiumok is olvashatók, pl. Erazmusról több darab, egy Hevelius korán elhalt kisleányról, egy az ugyancsak Danckában működő tanárról, J. P. Titiusról és másokról. Lejegyzőjük (másolójuk?) egy Jacob Pragestus nevű orvos és polihisztor volt, aki személyes ismerős lehetett Pastoriusnak, hiszen az egyik itt lejegyzett hosszú latin vers címe a következő: *Pugnam Davidis cum Goliatho delineatum a me Gedani 1666 recitatum*, vagyis hogy ezt a Dávid–Góliát témájú verset, amit 1666-ban Danckában szavaltak, ott jegyezte le a beíró. Az 1381. számú kézirat az ő omniáriuma volt, rengeteg latin, néhány német verssel és nyelvi szószedetekkel.

Lehetséges, hogy ez a korábban Hamburgban, majd Londonban élő Pragest azonos azzal a „Jacobus Pragestus”-szal, akit mint stralsundi illetőségű pomeránust jegyeztek be a königsbergi egyetem jogi karára 1669. november hatodikán.⁴ Ha ez így van, Pragest 1650 táján születhetett, Königsberg előtt egy ideig Danckában tanult, és úgy tűnik, hamarosan pályát változtatott, mert a British Libraryben fennmaradt receptkönyve alapján már 1673-ban orvosi stúdiumokkal foglalkozott.⁵ 1677-ben még Hamburgban élt, itt volt 1693-ban is, de közben már járhatott Angliában, mert egy másik jegyzetfüzetében fennmaradt néhány latin nyelvű verse Cambridge-ről, 1686-os keltezéssel.⁶ Nem tudjuk megmondani, véglegesen mikor települt át Angliába; 1701-ben mindenesetre Sir Hans Sloane-nal levelezett, mert szeretett volna tisztességet (helyettes titkárságot) kapni a londoni Royal Society nevű nagy hírvű tudós társaságban. Ebben az igyekezetében ugyan Nicholas Staphorst is támogatta egy Sloane-hoz írt levélben, mondván, hogy Pragest „igen becsületes, több nyelvben jártas, és már eléggé idős ember,⁷ de úgy hisszük, Pragest állásából nem lett semmi, neve nem fordul elő a Society kiadott jegyzőkönyveiben. Alighanem Londonban halt meg, ezért került hagyatéka a Sloane-gyűjteménybe.

⁴ *Die Matrikel der Albertus Universität zu Königsberg*, II. Band, Leipzig, 1911–12.

⁵ *Praeparationes medicamentorum*, British Library, Sloane MS 1368.

⁶ British Library, Sloane MS 1378, fol. 28 és 29.

⁷ uo. Sloane MS 4038, fol. 267.

Az alábbiakban közöljük Pastorius Zrínyi-epitáfiumát, amelyben Zrínyi Miklós szelleme beszél, latin eredetiben és magyar fordításban. Az utóbbi elkészítésében Kulcsár Péter segített a fordítónak; ezért neki itt mondunk köszönetet. A fordítás mellett közöljük még azt az ugyancsak német földön (Augsburgban?) készült korabeli metszetet, amely ma a londoni British Library alkalmi nyomtatványgyűjteményében található (1750.c.1.43** jelzet alatt), s amelynek címe: *Abbildung der trawigen begebenheit... és készítője Martin Zimmerman.*

Joachim ab Hirtenberg Pastorius:

*In obitum longe bellicosissimi belli Ducis Serinii,
inter venandum (ie cubaru) ab Apro interempti*

Concharum strepitus inter nutritus et arma,
Pannoniae semper spesque decusque meae:
Serinius dicor. Romani Caesaris Atlas
Qui sua commisit castra tuenda mihi.
Nec quenquam, nisi me, praefecit Martis habenis,
Nota etenim bello vivida virtus erat.
Non me Turca suo prostravit acinace saevus
Saepe caput petiit quamlibet ille meum!
Fulmineo spamantis apri sum dente peremptus,
Dum varias sector per iuga vasta feras.
Nec queror infernas quamvis cito rapta sub umbras,
Non potui fato nobiliore mori.

*A hosszú háborúban vitézkedő Zrínyi grófnak
vadászati közben (vagyis fekvé) történt, vadkan általi haláláról*

Kürtök hangja között és fegyverben aki felnőtt,
S dísznek, Pannoniám fényének is hivatott:
Zrínyi vagyok. Császárnak Atlasza, mert rám
Bízta, s az én kardom védte táborait.
Marsnak a gyeplőjét egyedül nekem adta kezembe,
Tudta, a harc mezején virtusom izzani fog.
Engem nem a török vad szabályja kaszabol le,
Hányszor sújtana bár s ütné le fejemet!
Tájétkzó vadkan vert le villámként-gyors agyarával
Míg a vadat űztem távoli bérceken át.
Nem panasz ez, noha váratlan ragadtak el az árnyak,
S fáj, hogy nem méltóbb módon ért a halál.

(A szerző fordítása)

GÓMÓRI GYÖRGY

Adalékok az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak proveniencia-kérdéséhez.¹ Úgy érezzük, érdemes a szlavisztikai közvélemény figyelmébe ajánlanunk azt az egri gyűjteményt, amely Magyarországon egyedülálló cirill ritkaságokat őriz. Sőt, az eddig feltárt hazai gyűjtemények között horvát glagolitáit tekintve is egyedül áll, bár a kutatás által ez ideig – szláv

¹ FÖLDEVÁRI Sándor: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványai.* Előadás-ként elhangzott: a KLTE Szláv Filológiai Intézete által rendezett XVIII. Ruszisztikai és Szlavisztikai Napokon, 1992. január 29-én. Hozzászólások: GJUROV, Alexander, OJTOZI Eszter, valamint UDVARI István részéről; gondolataikat a jelen dolgozatban hasznosítottuk.

nyomatványok szempontjából — marginálisan kezelt gyűjteményekben, mindenekelőtt a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban, és feltehetőleg a Szombathelyi Püspökség Könyvtárában értesítéseink szerint lappanganak ilyen művek.²

Az általunk vizsgált Egri Főegyházmezei Könyvtárról szólva, *in medias res* azonnal feltesszük a kérdést: minek köszönhető, hogy cirill és glagolita könyveket, sőt: bibliográfiái ritkaságokat találunk ott? Hiszen ezek előfordulását inkább várnánk az egri szerb és görög kereskedők ortodox hitközségének, Vitkovics Mihály szülőhelyének a könyvei között, amelyek többségét jelenleg Szentendrén őrzik.³ Egy római katolikus püspöki, majd érseki könyvtárban a cirill és glagolita ritkaságok előfordulása önmagában is kihívást jelentő probléma a kutatás számára.

Mielőtt a proveniencia kérdésére adható lehetséges válaszokkal foglalkoznánk, röviden jellemezzük a vizsgált fondot. — Az Egri Főegyházmezei Könyvtár 1820 előtti cirill és glagolita nyomtatványait egy, a dolgozatunkkal egy időben megjelenő annotált bibliográfia,⁴ illetve annak művelődéstörténeti bevezetője⁵ mutatja be. Itt a legfontosabb problémákra szorítkozunk. — Korábban két egri kutató már közzétett egy jegyzéket az Egri Főegyházmezei Könyvtár szláv anyagáról.⁶ A munka a maga idejében igen értékes kezdeményezésnek számított, ám a leírások nem mindenben felelnek meg a modern bibliográfiai követelményeknek. A liturgikus könyvek annotációi hibásak, hiányos a nyomdák, a pagináció, stb. feltüntetése. A glagolita könyveket nem mutatják be, azokat a jelzett újabb feltárás írja le elsőként.

Az említett újabb feltárás negyvenhat 1820 előtti cirill és glagolita könyvet tárgyal. Ezek nyelve keleti, illetve déli szerkesztésű egyházi szláv (a redakciók közelebbi meghatározására itt nem térünk ki), orosz, szerb-horvát, továbbá román, illetve latin és német. Utóbbiak a többnyelvű nyomtatványok esetén, így található az állományban egy szláv-román-német trilingvis mű is.⁷

A magyarországi gyűjtemények közül egyedül az Egri Főegyházmezei Könyvtárban lelhető fel a suprasl'-i nyomda⁸ első terméke. Ez egy 1695-ben kiadott *Sluzebnik* (görögül: *Liturgikon*), amelynek a címlapja hiányzik.⁹ A hiányzó címlap helyett idegen címlapot kötöttek elé, aminek köszönhetően a szakirodalom ez ideig az 1692-es kiadású vilnai *Liturgikon*nak hitte.

Egerben található egy unikumnak tekinthető cirill nyomtatvány is. Az 1766-os, moszkvai kiadású *Triodion*nak¹⁰ a szakirodalom csak két, csonka példányát ismeri az egész világon, mindkettőnek a címlapja hiányzik — az egri példány viszont teljesen épi!¹¹

² Személyes helyszíni tájékozódásunk alapján; ottani vizsgálataink eredményeire később térünk vissza.

³ BAKOS József: *Adatok az egri görögök történetéhez*. In: Antik Tanulmányok 24. 2, 230–231. BIHARI József: *Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből* = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve 2. 392–456. Uő: *Újabb adatok az egri szerbek és görögök történetéhez*. Ua. sorozat 4. 1958, 572–580. Uő: *Egy szerb tanító nyugtája*. Ua. sorozat 6. 544–545. FÜVES Ödön: *Adatok az egri görögök történetéhez*. In: Antik Tanulmányok 5. 77–81.

⁴ FÖLDVÁRI Sándor — OJTOZI Eszter: *Az Egri Főegyházmezei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványai*. Debrecen, 1992.

⁵ FÖLDVÁRI Sándor: *Az Egri Főegyházmezei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak könyv- és könyvtártörténeti kérdései*. In: FÖLDVÁRI — OJTOZI: *i. m.* I–XXX.

⁶ PALLAGI Béláné — ZBISKÓ Ernőné: *Az Egri Főegyházmezei Könyvtár szláv anyagából*. 1. = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve 8. 1962. 608–616. — 2. = Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1. 1963. 431–441. — 3. = Ua. sorozat 2. 1964. 664–681. — 4. = Ua. sorozat 4. 1966. 559–578.

⁷ *Kleiner Katechismus*. Wien, Joseph Kurzböck, 1977. Raktári jelzete: U.IX.37.

⁸ A suprasl'-i nyomdáról: KAWECKA-GRYCZOWA, Alodia: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. Zeszyt 5. *Wielkie Księstwo Litewskie*. Wrocław — Kraków, 1959. 236–237.

⁹ Raktári jelzete: Uu.III.8. Könyvészeti elemzését lásd: FÖLDVÁRI — OJTOZI: *i. m.* (I. a. 4. sz. jegyzet) katalógus 4. tétel

¹⁰ Raktári jelzete: M.IV.12., róla: FÖLDVÁRI — OJTOZI: *i. m.* (I. a. 4. sz. jegyzet) katalógus 35. tétel.

¹¹ Az említett bizánci rítusú szertartási könyvek liturgiai funkcióiról: BECK, Hans Georg: *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*. München, 1959.

Ami az említett glagolita könyveket illeti, ezek a következők: — egy 1635-ös kiadású *Ispravnik*,¹² — a VIII. Orbán pápa kezdeményezésére 1741-ben kiadott *Missale Romanum* két, vadonatúj állapotban fennmaradt példánya;¹³ — valamint egy 1753-as kiadású latin, cirill és glagolita nyomású *Bukvar*.¹⁴ Mind a három glagolita művet Rómában adták ki.

A délszláv kutatások művelőinek figyelmébe ajánlható még, hogy a fond legrégebbi darabja Matijević *Ispovijedaonik*. . . című, 1630-ban Rómában kiadott műve.¹⁵ — Itt jegyezzük meg, hogy a jelzett kolligátum, amelynek második komponense a *Bukvar*, harmadik komponense az *Ispovijedaonik*. . . , szláv és görög nyelvű, liturgikus tartalmú könyveket együtt őrző és felhasználó possessorra utal. Ez nagy valószínűséggel az említett szerb és görög ortodox hitközség lehetett — biztos ítéletet azonban csak további kutatások után alkothatunk. A kolligátum első komponense ugyanis egy görög nyelvű, alapvető imák szövegeit (*Credo, Pater Noster, Ave Maria* etc.) tartalmazó könyv, amelynek a címlapja hiányzik, a papírányaga a másik kettőhöz viszonyítva a leginkább előregedett.

Honnan és hogyan kerülhettek tehát ezek a könyvek az állományba? Az alapító, Eszterházy Károly püspök eredetileg egyetemi könyvtár céljából¹⁶ hozta létre a gyűjteményt, amely gazdagon reprezentálja mindazt, amire egy tizennyolcadik századi római katolikus egyetemen szükség lehetett.¹⁷ A cirill és glagolita nyomtatványok nem kifejezetten ebbe a gyűjtőprofilba tartoztak. — Áttekintjük azokat a csatornákat, amelyek lehetővé teheték a kérdéses könyvek bekerülését. Nem foglalkozunk azon tényezőkkel, amelyeket jellegüket tekintve kizárhatunk (például Eszterházy püspök nyugat-európai városokban működő levelezőit: egyházi szláv műveket aligha közvetíthettek).

Nem zárható ki, hogy a már fennállt, és Eszterházy által a létrehozandó könyvtár állományába beolvasztott gyűjtemények is tartalmazhattak cirill nyomtatványokat. Az alapító beolvasztotta elődei: Telekesy István, Erdődy Gábor, valamint Barkóczy Ferenc püspökök könyvhagyatékát;¹⁸ ide került a 18. század elején alapított egri teológiai szeminárium könyvtára, a gyöngyösi plébánia, valamint a bártfai plébánia könyvtára.¹⁹ Szerepet játszhattak még a rendszeresen ide kerülő kanonoki könyvhagyatékok.²⁰

Nézetünk szerint a Rómában kiadott glagolita könyvek provenienciája Eszterházy bécsi segítőivel, így mindenekelőtt Giuseppe Garampi bécsi pápai nunciussal hozható kapcsolatba.²¹ Amikor a későbbi nuncius még a XIV. Benedek pápa által alapított Egyháztörténeti Akadémia növendéke volt Rómában,²² a

¹² *Ispravnik. Romae, Typis Sac[rae] Congr[egationis] de Prop[aganda] Fide, 1635.* Raktári jelzete: I.IX.20.

¹³ *Missale romanum Slavonico Idiomate jussu S.S. D. N. Papae Urbani Octavi editum. Romae, MDCCXLI, Typis & impensis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide.* Raktári jelzete: R.V.2, illetve Tt-IV-1.

¹⁴ *Букварь Славенский. В Риме, Типом Святого Собора от Размножения Веры, 1753.* Raktári jelzete: S.IX.29 (kolligátum/2.)

¹⁵ *Исповиѣдаоник, сабран из православных научителях по п. о. Мештру Иерониму Панормитану реда Приповиѣдалаца с. Доминика. Принесен у иезик Босански трудом п. о. Ф. Степана Матиевића Солњана, реда с. Франческа Малебратие Обслужуећи ех, држава Босне Арђентине Приповиѣдоаца. Roma, Sac[rae] Congr[egationis] de Pro[aganda] Fide, 1630.* Raktári jelzete: S-IX-29 (kolligátum/3.)

¹⁶ Soós Imre: *Az egri egyetem felállításának terve (1754–1777) = Az Egeri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 5. 1967. 303–321.

¹⁷ ANTALÓCZI Lajos: *Az Egeri Főegyházmegyei Könyvtár története 1793–1789.* Eger, 1989, 29.

¹⁸ TOLDY Ferenc: *Egri Szünnepok = Új Magyar Múzeum* 3. 1853. 10, 516–517.

¹⁹ SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században. Főpapok, főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei.* Bp. 1939, 30.; VARJÚ Elemér: *Adatok az egri érsekségei könyvtár ismertetéséhez.* = MKSz 18. 1902. 28–30.

²⁰ MICHALEK Manó: *Az Egeri Érsekségei Könyvtár szakszerű címjegyzéke.* 1893. I. 5.

²¹ GIROLAMO, Amati: *De vita Josephi Garampi Cardinalis commentarius.* In: *Bibliotheca Josephii Garampi cardinalis catalogus, Romae, 1796.* I. 3–14.; WODKA, Joseph: *Garampi, Giuseppe.* In: *Lexikon für Theologie und Kirche.* 4. 1960. 515.

²² SHAY, M. L.: *Garampi, Giuseppe.* In: *New Catholic Encyclopedia.* 6. 1967. 282–283.

későbbi egri püspök pedig a Collegium Germanico-Hungaricumban folytatta tanulmányait,²³ közöttük személyes barátság kötődött. Az Eszterházy-könyvtár gyűjtőmunkája idején Garampi nuncius személyesen is ellátogatott Egerbe.²⁴ Ennek a folyamatyanként jött létre az állomány első összeírása, amely a majdani könyvtár részére valahol már elkülönítve tárolt könyvekről készült 1781-ben. Ez a jegyzék tizenkét cirill és glagolita nyomtatványt tüntet fel. Megállapítható, hogy az S-LX-29 raktári jelzetű kolligátum kivételével valamennyi glagolita könyv már ekkor az állományban volt.²⁵

Bár óvatosságból hipotézisként fogalmaztuk meg Garampi közreműködését a glagoliták bekerülésére, itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár,²⁶ valamint a Klimó György püspök által alapított Pécsi Egyetemi Könyvtár²⁷ szintén sokat köszönhet Garampi segítségének. Bizonyára nem lenne eredmény nélkül való ezen gyűjtemények átvizsgálása a cirill, és főként a glagolita könyvek szempontjából.

A szakirodalomban helyet kapott az a jogos nézet, hogy az Egri Főegyházmezei Könyvtár cirillikáinak provenienciája a munkácsi görögkatolikus apostoli vikáriátus, majd püspökség felől magyarázandó.²⁸ A keleti cirillikák esetében ez logikus, a déliek esetében kevésbé. Amint azt dolgozatunk befezésében megmutatjuk, éppen az említett supras'li *Služebnik* esetében sikerült bizonyítani a munkácsi görögkatolikusok által való bekerülést. A többi könyv esetében ez még nem egyértelmű.

Amint az általában ismert, az egri püspökök minden eszközzel igyekeztek jurisdikciónak a munkácsi apostoli vikáriátusra kiterjeszteni.²⁹ Am sikertelenül, mert 1771-ben XIV. Kelemen pápa felállította a munkácsi görögkatolikus püspökséget.³⁰ Amint azt Ioann Duliškovič elemzi, az éles viták közepette nemigen állhatott szándékában egyetlen görögkatolikusnak sem, hogy liturgikus könyveket vigyen Egerbe – kivéve talán az ott tanult papnövédeket.³¹

A szakirodalom eddig nem próbálta a keleti cirillikák provenienciáját Batthyány Ignác gyűjtőmunkájával magyarázni. A bibliofil főpap, aki gyulafehérvári püspöksége idején a már említett könyvtárat alapította, korábban Egerben volt prépost-kanonok. Ekkor Eszterházy Károly jobbkezének tekinthető, aki átkutatta az északkelet-magyarországi, tehát: görögkatolikusok lakta régiót, és tetemes mennyiségű könyvet gyűjtött.³² Nem zárható ki a keleti cirillikák némelyikének Batthyány útján való bekerülése sem.

Ami a papnövédeket illeti, hat görögkatolikus diák számára volt hely Egerben, a Telekesy püspök által alapított teológián, Barkóczy és Eszterházy püspökségének idejében. Egri tanulmányaikat az indokolta, hogy a munkácsi egyházmegyében nem volt kielégítően megoldott a papképzés. Ezen okból később is előfordultak Egerben görögkatolikus papnövédek.³³ Olyannyira nem szívesen voltak Egerben ezek a növendékek, hogy egy alkalommal mind a hat megszökött.³⁴ Ekkor elvileg hátrahagyhatták liturgikus könyveik részét, ám ennek nem találtuk a nyomát, reájuk utaló, azonosítható margináliák hiányában. (Aligha lenne magyarázható a több mint három tucat keleti szerkesztésű egyházi szláv szerzőnyv provenienciája kizárólag hat kispap szökésével.)

²³ SUGÁR István: *Az egri püspökök története*. Bp. 1984. 425.

²⁴ LESKÓ József: Garampi József nuncius és egyházmegyénk = *Egri Egyházmegyei Közöny* 53. 1921. 141–143.

²⁵ FÖLDVÁRI: *i. m.* (I. az 5. sz. jegyzetet) 4. fej. 5.1–5.3. rész.

²⁶ VARJÚ Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár* = *MKsz* 15. 1899. 156–157, 163.

²⁷ HORVÁTH Margit: Klimó püspök könyvtáralapítása = *Közlemények a Pécsi Erzsébet-Tudományegyetem Könyvtárából* 12. Pécs, 1932. 5.

²⁸ ОЙТОЗИ, Эстер, Фонды книг кирилловской печати XVI-XVIII вв. нескольких библиотек Венгерской Народной Республики. Федоровские чтения 1980. Москва, 1984. 123–124.

²⁹ BOSÁK Nándor: *Eszterházy Károly egri püspök és a görög katolikusok*. (Licencia dolgozat. Kézirat.) Eger, 1974.

³⁰ HODINKA Antal: *A munkácsi görögkatolikus püspökség története*. Bp. 1906. 622–625.

³¹ Дулишкович, Иоанн, Исторические черты Угро-Русских. III. Унгар, 1877, 199–213.

³² ANTALÓCZI: *i. m.* (I. a. 17. sz. jegyzetet) 28.

³³ UDVARI István: *Bacsinszky András püspök körleveleiről*. In: Uő. (szerk.): *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása*. Nyíregyháza, 1990. 37–56. i. h. 45.

³⁴ BOZSIK Pál: *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1880-ig*. Eger, 1910. 171.

Akkor is kerültek Egerbe görögkatolikus papnövendékek, amikor Barkóczy püspök a kassai Kisdyszemináriumot az egribe olvasztotta be.³⁵ Reájuk utaló – azonosítható – possessori adattal sem rendelkezünk.

Eszterházy Károly püspök liturgikus könyveket kért a hvovi görögkatolikus érsektől, hogy az Egerben folyó bizánci rítusú papképzést segítse. Ugyanazonnap, 1768. december 22-én intézett levelet Zbiskó Károly szepesi püspökhöz is, hasonló céllal.³⁶ Az Érseki Levéltár tizennyolcadik századi anyagában nem találtuk a nyomát annak, hogy a címzettek teljesítették volna Eszterházy kérését.

A már említett, 1695-ben Suprasl'ban kinyomtatott *Shužebnik* címlapja, mint mondtuk, hiányzik; az elékötött idegen címlap felső szegélyén Lucas Habina, fekete tintával írt possessori bejegyzés szerepel.³⁷ A kutatás jelenlegi állásán ez a vizsgált fond egyetlen könyve, amelynek possessorát teljes bizonyossággal azonosítottunk tekinthetjük. Végezetül a possessor személyéről és egri működéséről szólunk néhány szót.

Habina Lukács homonnai parochus egyházi felsőbbségével, a munkácsi görögkatolikus apostoli vikáriussal ellentétbe került. Miután Ungvárott meghurcoltatásnak volt kitéve, Eszterházy Károlyhoz pártolván Egerbe menekült.³⁸ Itt a bizánci rítus, illetve – Bozsik szavaival – „a ruthén és oláh nyelv” tanára lett. 1769-től 1775-ig működött Egerben.³⁹ Megjegyzendő, hogy ő az egyetlen egri tanára a bizánci rítusnak, akiről a szakirodalom tud.

Habina Lukács életének egri korszakában római katolikus pappá vált, azaz áttért a latin rítusra. Merenda, Eszterházy római ágense másolatban elküldte a vonatkozó szentszéki iratot. A jelenlegi Érseki Levéltárban őrzött Merenda-levél, illetve a szentszéki iratmásolat egyaránt arról tanúskodik, hogy Habina keresztnéve: Lukács.⁴⁰ Hodinka Antal és követői tévesen Péter keresztnéven emlegetik Habinát.⁴¹ A Lukács alak mellett szólnak más források is⁴² sőt más helyen maga Hodinka is Habina Lukácsról szól, amely tény elkerülte az utalt jelenkori szakirodalom figyelmét.^{43, 44}

FÖLDVÁRI SÁNDOR

Teleki Sámuel levelei Aranka Györgyöz (1802–1803). Több mint négy évtizeden át tartott a levelezési kapcsolat Teleki Sámuel és Aranka György között. Aranka György egyik korai levele 1771. szeptember 8-án datálódott az akkor éppen a családi birtokon, Sáromberkén tartózkodó Teleki Sámuelhez.¹ A levelezés rendszeressé válik akkor, amikor Teleki Sámuel magas közméltósági tisztet tölt be: az erdélyi kancellárt Aranka rendszeresen informálja az erdélyi eseményekről, a kancellár viszont többnyire rövid, de a választ soha nem elhanyagoló levélben válaszol. Ma, amikor áttekinjtük e levelezés nyomtatásban is

³⁵ BOZSIK: *i. m.* 117–138.

³⁶ Protocollum Consistorii 1768–1769. 550–551. Egri Érseki Levéltár, Archivum Vetus. A két levél egymást követően bejegyzve.

³⁷ Az idegen címlap ellenére kiderített impresszumadatok forrásaira l. a 9. sz. jegyzetet!

³⁸ HODINKA: *i. m.* (l. a 30. sz. jegyzetet) 769. Дулишковиц, *i. m.* (l. a 31. sz. jegyzetet) 173.

³⁹ BOZSIK: *i. m.* (l. a 34. sz. jegyzetet), 142–143, 200.

⁴⁰ Egri Érseki Levéltár, Archivum Vetus, 22. raktári szám, 129. iratszám.

⁴¹ HODINKA: *i. m.* (l. a 30. sz. jegyzetet) 769. Erre a helyre hivatkozik PIRIGYI István: *A görögkatolikus magyarság története*. Nyíregyháza, 1982. 82. Uő: *A magyarországi görög katolikusok története*. Nyíregyháza, 1990. I. 151. átvéve a téves nevet.

⁴² ШЛЕПЕЦКИЙ, Андрей, Йенные документы прешовского епархиального архива, писанные кириллицей о Русинах-Украинцах 1609–1820. Zbornik Pedagogicej Fakulty v Prešove University P. J. Safárika v Kosiciach. Slavistika, 1989. 89: „Документ относительно безнравственности священно-служителя Лукача Ги[!]бины”.

⁴³ HODINKA Antal: *Papnövendékeink Nagyszombatban 1722-től 1760-ig* Зоря – Hajnal. 1. 1941. 1–2. 21.

⁴⁴ Itt mondunk köszönetet a Magyar Soros Alapítványnak, amely a szerző egri kutatásainak költségeit részben magára vállalta.

¹ A levél az Országos Levéltár Teleki Sámuel gyűjteményében található. (P.661.38.cs.)

megjelent darabjait, meglepetéssel konstatáljuk, hogy mindeddig e hallatlanul gazdag levelezésnek csak csekély töredéke látott napvilágot.² E sajátos helyzetet részben az magyarázza, hogy a levelezési gyűjtemények egy része szétszóródott, a Teleki Sámuel gyűjtemény különböző részei több helyen kerültek megőrzésre: a történelmi viharok nem kedveztek a fennmaradásnak, s ma már csak sejtethetjük, hogy a háború folyamán megcsonkult, 1956-ban pedig továbbkárosodott egykori gyömrői Teleki-levéltár is őrizhetett olyan leveleket, amelyek címzettje Teleki Sámuel volt, mint ahogy az Országos Levéltár gr. Teleki Sámuel osztályában is maradtak meg – szinte már csak mutatóban – Aranka-levelek. Nagy kár, hogy e levelezésből csak kevés került publikálásra akkor, amikor a levelek még a kutatás rendelkezésére álltak. Így külön öröm minden előkerülő olyan levél (vagy másolat), amely ennek a gazdag levelezésnek része volt. Valamivel szerencsésebb osztályrész jutott a Teleki-leveleknek, amelyek nagy számban maradtak meg az egykori erdélyi levéltárak mélyén. A korábban szétszórta, esetlegesen megjelent levelezésben további meglepetést jelentett az, hogy alig van olyan levél, amely a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár megnyitásának az idejéből származna, holott Teleki Sámuel egyik, de talán a legfontosabb ténykedése a Marosvásárhelyre leküldött Teleki-könyvtár megnyitása volt. Teleki Sámuel életrajzával még mindég adós történetírásunk, bár a könyvgyűjtő Teleki eddig több ízben is méltatásra talált.³ Széchényi Ferenc pesti nyilvános könyvtára és Teleki Sámuel marosvásárhelyi Thékája ugyanazon évben: 1802-ben nyílnak meg. Az alább közlésre kerülő, Arankához címzett Teleki-levelek 1802–1803-ból valók. Az első évből mindössze egy: alig ér vissza Bécsbe a kancellár, máris arról kérdezősködik, hogy milyen az érdeklődés a könyvtár iránt Erdélyben (Tudja: nem mindenki méltányolja könyvgyűjtő és könyvtáralapító szenvedélyét!) A további 1803-as írások – mindössze 5 levél – is erről a csillápihatatlan érdeklődésről tanúskodnak. De egyben újabb számolók kedvező újabb könyvszerzeményekről is, amelyek majd szintén a vásárhelyi könyvtár állományát hivatottak gazdagítani. S a levelekből kiderül: a könyvtárt érdeklődést felkeltő módon egészítik ki az egyéb gyűjtemények (ásványok, mellszobrok, festmények, lapok, folyóiratok, stb.).

A jelzett időszakból mindössze egy Aranka-levelet ismertünk.⁴ Talán későbbi eredményes kutatások újabb leveleket is felszínre hozhatnak. Mégis annyit máris megállapíthatunk, hogy a jelzett időszakban a most közlésre kerülő 6 Teleki-levéllal szemben – az utalások alapján – 9 Aranka-levéllal kell számolni. Teleki első levelében négy Aranka-levél megérkezését igazolja, majd a további levelekben említést tesz a március 12-i, április 23-i, június 28-i, augusztus 30-i, és október 25-i levelek megérkezéséről. E levelekből mindössze az 1803. augusztus 30-i levél ismeretes. Aranka már korábbi levelében beszámolhatott az esztendő másik, vagy pontosabban újabb nagy eseményéről, a játékszín építéséről, illetve a kolozsvári színészek marosvásárhelyi vendégszerepléséről. A könyvgyűjtő, a könyvtáralapító Teleki Sámuel minden bizonnyal kevésbé lelkesedett a játékszín iránt. Legalábbis a vásárhelyi színészet sorsát, jövőjét illetőleg nagyon is várakozó vagy akár skeptikus álláspontra helyezkedett. „Ujság előttem Vásárhelyen a Játék-Színnek fel-állása; de a Jágyzók mutatták-meg ezután, hogy micsoda Inscriptiot érdemel?” Aranka – aki maga a kolozsvári diétán sürgette jó egy évtizeddel korábban az erdélyi játékszín felállítását, természetesen színházpárti, jóllehet tisztában van a nehézségekkel: „A Játékszíntől nem igen félttem az Erkölsőt, inkább attól tartok, hogy fel nem áll, vagy nem marad köztünk. Kolosvár nem elégséges fenn tartani egy Társaságot, hát mi hogy volnánk? hanem az ide való Polgári publicum, amint mondják: liberálisabb gondolkozású.” S a levelezés témája átsiklik a Schédius Lajos német nyelvű folyóiratának erdélyi fogadtatására: „Éppen most vészem a Prof. Schédius Ur Zeitschriftjének II-dik kötettyét, még meg se nézhettem, tsak nyughatatlanságból tekintek az utolsó Varrás végén az Előfizetők neveire és álmélkodom rajta M[aros]vásárhelyről van 12. Szebenből, abból a Publicumból, melly egy Játékszint és Társaságot gazdagon el-tart és a hol egy Bibliothékhája vagon az országnak: egyetlenben egy előfizető van; a mi Éderünk Fejérvárról, a hol a haza fő fő Rendei vagnak; Enyedről egy sincsen. Debreczenből tsak egy vassal kereskedő. A tudós gazdag professorok, a Göttingában járt tudor Urak, Urfiak neveit nem igen láttya az Ember az Előfizetők közt. . . ”

S mivel a *Zeitschrift von und für Ungern* (1802–1804) című folyóirat erdélyi pályafutása nem teljesen feltárt, noha ekkoriban már eléggé bekerült a tudós levelezések témájába, jegyzetben hívjuk föl a figyel-

² ITK 1935. (47–50. l.) CSÜRY Bálint közleménye

³ FODOR István: *Teleki-Téka*. Krónikás Füzetek. Marosmenti Élet kiadása, 1938. III. 8. – KELECSÉNYI GÁBOR: *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Gondolat, Budapest, 1988. 183–199.

⁴ GULYÁS Károly: *Aranka levele Teleki Sámuelhez*. = ITK 1910. 221–223.

met erre az Aranka-levéltre, amelyet 1803. június 24-én Schédiushoz írt, éppen az erdélyi előfizetések ügyében.⁵

Egy erdélyi könyvkiadvány megpróbálta összegyűjteni a hetvenes évekig megjelent, a könyvtárral és Teleki Sámuellel kapcsolatos leveleket.⁶ Sajnos olyan sok a fehér folt — akár az Aranka–Teleki levelezés terén is —, hogy a téma monografikus feldolgozására további források felkutatásáig és feltárásáig várni kell. Azonban aligha elodázható feladat az erdélyi magyar művelődés e fontos fejezetéről a fátýlat teljesen fellebbenteni.

1.

Bécs, 7-a Nov. 1802.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adessor!

Isten segedelmével 30. Octobr. ide szerencsésen fel-értkezővén a fiammal együtt, Bécsset vendégeskedésben találtam a Muszka nagy Herczeg kedviért; melyben én is részt vettem; De már innét vissza elutazott, és csendességben vagyunk. Ma volt szerencsém különösön udvarolni F. Károly Ertzherczegnek, és most frissen vagyok. Emlékeztem a Vásárhelyi Verpflegs-Tisztról, a ki a nyavalya törést curálja; de a mig a M[e][tosá]g[o]s Ur, ígérete szerint fel nem küldi a hiteles Testimoniumokat arról: hogy micsoda nyavalyás embereket? mikor? és micsoda foganattal curált? nem bátorokodom átáljában az Ertzherczegnek commendálni, azért kérem a M[e][tosá]g[o]s Urat, hogy ne késsék azon azon Testimoniumokat felküldeni, és engemet voltaképpen ugy tudositani, hogy az Ertzherczeget informálhassam. A dolog nagy momentumu, az egész Monarchiat és Királyi Házát interessolja, azért ahozképest kell lenni a megvizsgálásnak, és szükséges praecautioknakis. Jó volna magávalis az Emberrelis beszélenni, és meg tudni, ha biz[....] magát, és bátorodik e curához fogni? Nevit, caracterit aetassat, Hazáját fel kell irni.

Távol létebenis itt a B[ibli]othecam szép accessioival szaporodott a hires Brunck Licitatiojából. Straszburgumi correspondensem által. Velenczéből is kaptam dolgokrol régi olasz könyveket. Megvettem Homerusnakis uj j és leg tökéletesebb bővebb Editioját Heyne által 8. tomusban 120 forint. Szeretném tudni ha vagyóné Vásárhelyen valami becses és kellete a B[ibli]othecamnak? Egy Erdélyi Gavallér ugyan azt mondotta volt rólla, rövid szóval: hogy bolondság. De talán a Posteritás jobban tudja becsülni. In reliquis singulari propensione et observantia persisto Magnifice W[ae]str[ae]

obligatissimus servus

G. Teleki

P.S. Doctor Kovács Uramat⁷ köszöntésem mellett ne sajnálja a Méltóságos Ur bizonyossá tenni: hogy az Öttsének Instantiaja leg első sessioban Praesidiumom alatt fel-vétetett, és a következő első Vacantiara pronstataltatott, minthogy most tres beneficium nincsen.

2.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adessor!

Igen kedvesen vettem a Méltóságos Urnak négy rendbeli hozzám utasított Leveleit, a Passardi curája iránt küldött Testimoniumokkal együtt, és ezeket mindgyárt közöltetvén az Ertzherczeg Károly Orvosával, eddig azért halasztottam válaszomat, hogy ezen Orvosnak Passardi curájáról vélekedését megtudván, bizonyost irhassak; de azonban az Ertzherczegnek nyavalyája ismét közbe-járulván, az orvosis azzal el-foglaltatott, és mai napig sem nyilatkoztatta-ki a maga értelmét. Azért én sem halasztom tovább válaszomat, hogy leg alább meg köszönjem a Méltóságos Urnak azt a barátságot, melyet ezen dologban nem sajnállott fáradozásával, szorgalmatosságával, Kérésemnek teljesítésében hozzám meg-mutatott. A

⁵ L. FRIED István: *Schedius Lajos és folyóirata* = MKsz 1981/1–2. 81–94., továbbá ENYEDI Sándor: *Schedius Lajos és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* = MKsz 1989/2. 146–165.

⁶ *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka*. A leveleket válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Deé Nagy Anikó. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976.

⁷ Kovács Antal József (1749–1843) orvosdoktor, városi főorvos.

mit az orvosok itten a Passardi curája iránt végeznek, aztis, mihelyt meg tudhatom, mindgyárt meg-irom. Már tegnaptól fogva az Ertzhertzeis jobban vagyon; de sokkal nehezebb az ilyen Nagy Urat curálni, mint a szegény-legényt. Sok az Osculapius kőrülette, és ezek methodice curálnak, más könnyen hozzá sem-bocsátanak, vagy török vagy szakad. Jo volna ha Passardi a Teleki Lajos Leányánn egy próbát tenne.

Csudálkozom, hogy az Octoberi föld-ingásról, annak szomorú következésein kívül, még tőkélletes és kőrnyül-állásos tudositás nem jött Erdélyből; a Természetnek ezen rendkívül való munkája pedig nyomós és szoross meg-vizsgálást, s le írást érdemelne, ne quid profuturum seculis din lateret.

Itt most, egy ifju Magyar Medicus Sándorfii,⁸ Orvosi és Gazdasági Tudositásokat kezdett hetenként magyarul ki-bocsáttani; de a kül-földi Ujj Találmányokat, ittis többnyire csak az ujjságokból tudhattya meg. Én most hozatom a Parisi Nationale Institutumnak Memoiresjait, a Nationale Museum Annalesit, Le Magazin Encyclopedique kezdettől fogva, és La Description des Arts Metiers; és meg ígértem hogy mihelyt meg-érkeznek, közlöm véle, hogy ezekről Tudositásait bővíthesse, s tőkélletesithesse. Nevezetes Collectiot találtam itten egy Lengyel Urnál a Lengyel dolgokban; a többek között, Sigmund Királynak Correspondentiáit, melyek a Magyar dolgokatis világossítják. Ezeket most iratom. Szerzek a mit lehet egyebetis. A B[iblio]thecamnak külső ékességire pedig, most készítetem a régi nevezetesebb Imperatoroknak, Herosoknak, Philosophusoknak, Oratoroknak, Poetáknak, stb. bronzirozott Mely-képeit (:Büste it:) a leg jobb példák szerint.

In reliquis singulari observantia propensione persisto Magnificae Domanationis Vaestrae.
Viennae 12. Febr. 1803.

obligat. servus
G. Teleki

3.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adessor!

Szokott kedvességgel vettem a méltóságos Urnak 12. Mart. és 23. April. irott Leveleit. A Herczegnek nyavalyája már remittált; adja Isten, hogy mostani egészsége tartós legyen! Az Orvosoknak, s annál fogva a Herczeg körül lévőeknek semmi bizodalnak nem lévén, a Medicinát nem tanult Passardinak curájához, azt tovább nemis bátorkodom vitatni; ámbár csekély ítéletem szerint, meg lehetett volna próbálni az Ispotályban; de az ilyen Nagy Ur curájához bajos csak szollaniis, a Methodisták között. A szegény Legények e tekintetben szerencsésebbek. Hogy a K[irályi] Táblát el-vinnék Vásárhelyről, annak itten még csak hírét sem hallottam, annyi valis inkább nyomát nem tudom; csudálkozom, hogy szeretik némelyek Költeményekkel nyughatatlankodni Erdélyben az elméket. Hallom, hogy nem meszsze a Házamtól Tűz volt; bárcsak a B[iblio]thecámat ne égetnék-fel! A Bál-háznak épülete, a szükséges Materialéknak nem letek miatt, ezen Esztendőről el-mulik.

A Philadelphiai Szűznek beszédiből kölcsönözött fontos, és elmés Kőnyörgő Levelét mulatsággal olvastam, ha szinte annak Tárgyát sajnállani, és szégyenleniis kell. Látszik hogy az elme, és imaginatio, nem vénül a Testtel; ezt bizonyítják a Levélhez ragasztott anacreonticus versek. Hát G[róf] Fekete⁹ mit felelt?

Az Erdélyi ujjabb föld indulásról semmi tudositást nem vettem. Nem csak a belső, hanem külső Tűzis reszketteti most mindenfelé a földet, és a tengert. Deus meliora! Rosnyai Davidnak¹⁰ hallom némely kéz Írásait lenni G[róf] Mikes Jánosnál,¹¹ melyek a Bathori, Bethlen, és Rákoczi idejebeli dolgokat világossítják; Kérem a Méltóságos Urat, kérje-el G[róf] Mikestől; és ha kölömböznek azoktól, melyek a Rosnyai neve alatt, B[iblio]thecamba vagynak, irassa-le számomra.

⁸ Sándorfi [Sándorffy] József (1767–1824) orvosdoktor, később Bihar megyei főorvos *Orvosi és Gazdasági Tudositások* címmel 1802-ben lapot tervezett, majd 1803-ban útjára is indította azt. Rövid életű lap volt, 1803-ban néhány száma jelent meg.

⁹ Gróf Fekete János (1741–1803) császári és királyi kamarás, író, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagja.

¹⁰ Rosnyai [Rozsnyai] Dávid (1641–1718) erdélyi udvari történétíró.

¹¹ Gróf Mikes János (+1815) főkormányzáséki tanácsos.

Igen szép Dactyliothecat volt a minap szerencsém szerezni a B[ibli]othecam számára; több 1200. régi Gammánál és Monatánál vagyon igen tisztán le-nyomva; és még reménységem vagyon, hogy vagy 500 darabot szerezhetek hozzájuk; hogy legyen ezis látóul Erdélyben. A Bústekis igen szépek.

In reliquis singulari observantia persisto:

Magnifici Domini

Viennae 2. Junii 1803.

obligatissimus servus
G[róf] Teleki

4.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adessor!
mihi Colendissime!

Kedvesen vettem a Méltóságos Urnak 28. Junii hozzám eresztett Levelét, és köszönöm a Háromszéki föld-ingás le-írását. A meg-betsúlhetetlen sok kárt és romlást nagy érzékenységgel olvastam belőle, de bár vizsgálta volna meg ahoz-értő chemice a földnek repedéseiből ki-hányt fővényeknek és vizeknek tulajdonságokatis! Gróf Mikes János Urnak ajánlását a Rosnyai Manuscriptuma iránt nagyra becsülöm, és köszönettel el-fogadom. Szeretném ha ide fel-lehetne küldeni, hogy a most munkába lévő Catalogusomban recensealtathassam.

Tíz Verschlag Kőnyvet, és 18. Vershclag Bústet bé-rakattam leküldés végett; de nem fogadhatván a mostani Vásár alkalmatosságával Erdélyi szekereket, itt maradának, mert a Dunára nem merem őket szerencsétetni. Talán ez-után jönnek Erdélyből szekerek, vagy más jo alkalmatosságot talállok le-küldhetésekre. Azonban többiis gyűl hozzá.

Igen akarom, hogy a Vásárhelyi Tűz, nem volt közel a Bibliothecamhoz; és kívánnám, hogy a Városonn jobb politia volna, a gyuladásoknak el-távoztatásokra, s meg oltásokra. Vallyon az én szegelet-tőszomszédomban amovealtatott-e a Csűr, és tűz-fészek? Ne sajnálja a Méltóságos Ur, meg mondani a Számtartómnak, Herbert-nek,¹² hogy tudositson iránta, és egybekrőlis; mert a miolta el-jött tem Vásárhelyről, egy betű Levelit sem vettem.

Az én le-menetelem, az itt meg-feneklett függőben lévő nevezetes dolgokra nézve el-haladott Septemberig. Azt sem tudom, ha az Inspectorom már vissza érkezett-é Szatmár Vármegyéből?

Ujság előttem Vásárhelyen a Játék-Szinnek fel-állása; de a Jályzok mutatták-meg ezután, hogy micsoda inscriptiot érdemel? azt-é: Ridens corrigit mores; vagy pedig azt: Iste locus casti damna pudoris habet.

Ez előtt 8 esztendőven meg jóvendöltem hogy a H[erczeg] Eszterházy meg nyeri a Perit. Ki volt a Referens benne? írja-meg nékem a Méltóságos Ur.

Gr[óf] Bethlen Josef¹³ a mult héten innét vissza indult Halmágy felé Erdélyben, de mulatni fog Magyar Országon a Grófnéja Jozságában. A Gubernátort már minden oránn várom.

In reliquis singulari observantia jugique prossensione manes

Magnificae Dominationis [?] Vastrae [?]

obligatissimus servus
G[róf] Teleki

Viennae 26. July 1803.

Aranka György kéziratos jegyzete a hátlapon:

Válaszoltam 30 Aug. 1803.

¹² Herbert Mihály, Teleki Sámuel vásárhelyi számtartója.

¹³ Gróf Bethlen József (1757–1815) guberniumi tanácsos (kamarás), kincstárnok, a Nyelvmívelő Társaság tagja.

A bortékon:

de Vienne
a Monsieur
Monsieur George d' Aranka
Adsesseur Actuel de la Table Royale
Indiciaire de Tran[syva]nie

a M[áros]Vásárhely
par Bude- Temesvár- Hermanstadt

Aranka kézírásával a bortékon:
Vettem 27. Aug. Válasz. 30. dk.

5.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adessor!
mihi Colendissime!

Augustusnak 30.dik napján írott Levelit csak ezen hónapnak 3dik napján, a Vármegyéből lett vissza érkezésemmel vettem. Meg köszönöm ha G[róf] Mikes a Rosnyai Dávid autographumát fel-küldi; de az ígéret adományt vár.

A Hunyad-Vármegyében talált mindenekféle monetének megszerzése iránt irtam B[áró] Naláczinak.¹⁴ Egyéb Régiségeketis Kőstatuakban, Obeliscusokban, Urnáokban, Inscriptiokban szeretném ha kaphatnék; hogy egy Porticusts instrulhassak a Bibliothecam mellé.

Tudos és munkás Papunk Abbé Éder¹⁵ fel-küldötte nékem a Koson iránt ki-nyomatott szép okoskodását; és kételkedem benne hogy Eckel utánn Bécsbenis, annál többet és jobban tudjanak okoskodni iránti. [olvashatatlan]

Ocsovszki¹⁶ még fel-nem érkezék. Herbert Mihály pedig rosszul fogadott szót, mert még egy betűvel sem tudosított.

A Pr. Schedius¹⁷ [olvashatatlan] nem csudálom, hogy oly kevés praenumeránsok vagynak Erdélyben, a hol egy Gróf Ur azt mondotta az én B[iblio]thecamrolis: hogy bolondság. Hoc tamen si iusanire est, saltem cum ratione insanire mihi videor.

A Henter Julis dolga már mibe vagyon? Nem tudom. A Bartok el-fogattatásáról sem hallottam semmit. Okát sem képezem. De Erdélyben csak a Cancellariat szokták critizálni.

Kár volt azt a Dévai Régi Kis Várat el-rontani, mert leg alább menedék-helye volt a Nemességnek a Tolvajok ellen. Sunt denique fatales rerum sub coels periodi. Deva vára sem jobb Trojánái; at nunc reges est, ubi Troja fiut. Jóvó Tavaszszal, ha Isten éltet, leszen szerencsém a Méltóságos Urnak látásához. Interim singulari observantio persisto

Magnifici Domini
Vienne 25. Oct. 1803.

obligatiss. servus
Samuel Teleki

¹⁴ Báró Nalácz [Nalázi] József (1748–1882) író, Zaránd megye főispánja.

¹⁵ Éder József Károly (1760–1810) pap, történész, három kötetben adta ki *Scriptores rerum Transilvanicarum* című művét.

¹⁶ Ocsovszki [Otsowszky] Pál Teleki Sámuel Ferenc fiának nevelője, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság tagja.

¹⁷ Schedius Lajos (1768–1847) egyetemi tanár, egy időben az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság pesti megbízottja, az 1802–1804 között kiadott *Zeitschrift von und für Ungern* c. lap szerkesztője (l. Aranka levelét Schediushoz 1803-ból).

6.

Magnifice Domine Tabulae Regiae Adessor!
mihi Colendissime!

Későbbre válaszolok a Méltóságos Urnak 25. Oct. hozzám utasított s kedvesen vett Levelire, nyakas catarrhalis hidegem miatt; melyből már Istennek hála meg szabadultam. A fiam köszöni, velem együtt, a Méltóságos Urnak rolla meg emlékezését, és a szép Verseket, s köszöntésivel tiszteli. Örvendem, hogy a Gyógyi viz meg ifította a Méltóságos Urat, és kívánom egészséginek, erejinek tartós állandóságát. A mi Ederünk uj munkája igen szép, tudos, és hasznos; azt igen sajnálom, hogy, a mint hallom, látása gyengül. A Decebalus aranya, és a Boiczai feldscharnál látott arany dio-czikely iránt nagyon kételkedem. A Hunyad Vármegyei omlott várnál detegált Régiségekről semmit sem hallok. Ezeknek köz-haszonra megszerzéseben nem boldogulhatok, nintsen ki utánna járjon. Azonban Könyvbeli Gyűjteményemet csak szaporítottam Isten segedelmivel, talán el sem fér már B[ibli]othecamban. Most vagyok alkuban Parisban a Piranesi munkái iránt; de nagyon borsosok, mert köttetlen 1920 Livrat kérnek érettek. Meg vettem a minapi complete: Acta physico-medica Academiae Naturae Curiosorum. Ab anno 1670. a mely nagy B[ibli]othecambanis ritka ilyen complete. Sok szép dolgok vagynak benne a Magyar Országi Naturalis Historiárais. Én könyvet eleget szerzek, csak olvasok legyenek Erdélyben a kik használják.

Én pedig továbbrais a Méltóságos Urnak szivességiben ajánlott örvendetes és minden áldással telyes uj Esztendőnek kívánásával maradok
a Méltóságos Urnak

Bécs 31. Dec. 1803.

el-kötelezett szolg[ája]
G[róf] Teleki Sámuel

ENYEDI SÁNDOR